

В. І. БІДЗІЛЯ

ПОСЕЛЕННЯ ГАЛІШ-ЛОВАЧКА

(За матеріалами розкопок Т. Легоцького)

Прошло понад сто років, як наукова громадськість вперше ознайомилася із знахідками з Латена в Швейцарії. З того часу зусилля європейських вчених спрямовані на більш детальне вивчення латенської епохи. Створена основа для класифікації різних історичних джерел і їх зв'язків з проблемою вивчення соціально-економічного, політичного і етнічного розвитку Центральної та Середньої Європи другої половини I тисячоліття до н. е. В результаті скрупульозного аналізу писемних і археологічних джерел встановлено місце виникнення і напрямок експансії кельтів — одного з наймогутніших народів тогочасної Європи.

Експансія кельтів у IV ст. до н. е. у Середню Європу мала значний вплив на історію європейських народів. Високий економічний розвиток кельтів, досконала техніка ремесел змінили матеріальну культуру місцевих племен, форми їх господарювання і саму організацію господарського життя. Особливо посилюється вплив кельтів на місцеве населення в останні століття до нової ери, коли на зміну воєнним грабіжницьким походам приходить період мирного розвитку, в який створюється більше можливостей для нагромадження багатств. Але в кінці старої ери під натиском інших племен, що на цей час зміцніли, панування кельтів починає слабшати.

На рубежі II і I ст. до н. е. на південному сході Європи посилюється могутність даків, які активно ведуть наступ на Карпатську улоговину. Регулярна армія Риму тисне на південні кордони кельтів. В цей же час все активнішими стають дії германських племен на північному заході, що особливо гостро відчула Середня Європа в I ст. до н. е. Межі володінь кельтів зменшуються. Зростає концентрація населення, значні групи якого з труднощами знаходять собі місце в Середній Європі. Створюється складний етнічний конгломерат народів, їх етнічні риси не завжди можна розрізнити. Починається велике переселення народів, що охопило масу європейських племен і обумовило постійні великі й малі рухи, складні зв'язки і взаємовпливи. Пересування східних племен на захід, північних на південь, наступ античного світу на «варварські» племена півночі як з метою оборони власних земель, так із метою захоплення нових, — все це порушило етнічну карту Європи.

В Карпатській улоговині на рубежі старої і нової ери також стикаються різні племінні групи.

Нечисленні писемні джерела не дають змоги простежити за всім ходом історичних подій цього часу, а тому важливим джерелом тут стають археологічні дані, які в певній мірі допомагають висвітлити історичні процеси, що передували виходу на арену Східної Європи слов'янських племен, а в Середній Європі — германців.

Незважаючи на відносно слабку вивченість Карпатського басейну рубежу старої і нової ери, вже зараз в розпорядженні науки є ряд першокласних археологічних пам'яток, які дають змогу вивчити не тільки питання соціально-економічного розвитку, але й етнічної приналежності окремих племінних груп і їх зв'язки між собою.

Провідне місце серед таких пам'яток належить поселенню Галіш-Ловачка на території Закарпатської України, яке було одним з найбільших економічних центрів Середньої Європи кінця другої половини I тисячоліття до н. е. Характерною рисою поселення є надзвичайне багатство різних знарядь праці, зв'язаних з добуванням, обробкою і збутом заліза і кольорових металів, розвинутим землеробством і тваринництвом, торгівлею, природними промислами і садівництвом. Розташоване на найбільш східній окраїні території поширення латенської культури, де зіткнулись різноетнічні групи рубежу старої і нової ери, поселення мало строкату матеріальну культуру. Розвиваючись в епоху найбільшої економічної могутності кельтів, вплив яких сягав далеко на схід від Карпатського хребта, поселення сприйняло провідні форми господарювання кельтів. В той же час характер побутових речей засвідчує зв'язки з південними гето-фракійськими племенами. Всі ці етно-культурні впливи нашаровуються на місцеву куштановицьку культуру, яка докорінно змінює свої риси і десь на початку нашого літочислення змінюється культурою карпатських курганів. Така специфіка пам'ятки робить її надзвичайно важливим джерелом для висвітлення історії Східної і Центральної Європи рубежу старої і нової ери.

Розглянути всі питання, зв'язані з поселенням Галіш-Ловачкою як історичним джерелом, ми тут не маємо змоги. Метою статті є ввести в науковий обіг матеріали з поселення, виявлені в другій половині XIX і на початку XX ст., які до цього часу не зайняли належного їм місця.

Топографічне розташування і історія вивчення

Поселення Галіш-Ловачка розташоване на східній околиці с. Клячаново, поблизу м. Мукачєвого, Закарпатської області, ліворуч автостради Ужгород — Мукачєво. Тут закінчується долина правого берега притоки Тиси — р. Латориці і починається перше пасмо Карпат, які величезним амфітеатром охоплюють район Мукачєвого з північного сходу. Невеликий гірський виступ вклинюється між с. Клячановом і м. Мукачєвом з двома поруч розташованими гірськими вершинами — горою Галіш (висота її від рівня долини р. Латориці 204 м) і горою Ловачкою (висота 306 м).

Гора Галіш має витягнуту форму з порівняно вузьким хребтом, що проходить майже з півночі на південь. Північний кінець хребта виходить на широке горизонтальне плато, що простягається в північно-західному напрямку понад 1 км, заходячи в с. Клячаново. Цей відріг гори Галіш носить назву Обуч. На північний схід від гори Галіш розташована гора Ловачка.

Поселення займає північно-східну частину гори Галіш, підніжжя західних схилів Ловачки і верхню частину впадини між ними. Загальна площа його — 15 га (рис. 1). Поселення не має слідів штучних укріплень. Під'їзд до поселення можливий тільки через південну міжгірську лощину або з північного боку, де проходить сучасна дорога до виноградників.

Навколишня місцевість до недавнього часу була вкрита густими лісами, площа з-під яких тепер культивується під виноградники. В північно-східному напрямку від Ловачки, біля с. Лавки, в гірській місцевості є виходи бурого залізняку, які використовувались мешканцями поселення. У родючій долині Латориці були сприятливі умови для зайняття

землеробством, скотарством, а сама р. Латориця дозволяла займатись рибним промислом і торгівлею. Сприятливі природні умови цього району стали головною причиною заселення важкодоступних вершин Галіш і Ловачки.

Топографічні умови поселення Галіш-Ловачка не становлять винятку в системі латенських місцезнаходжень Закарпаття. Можна навіть го-

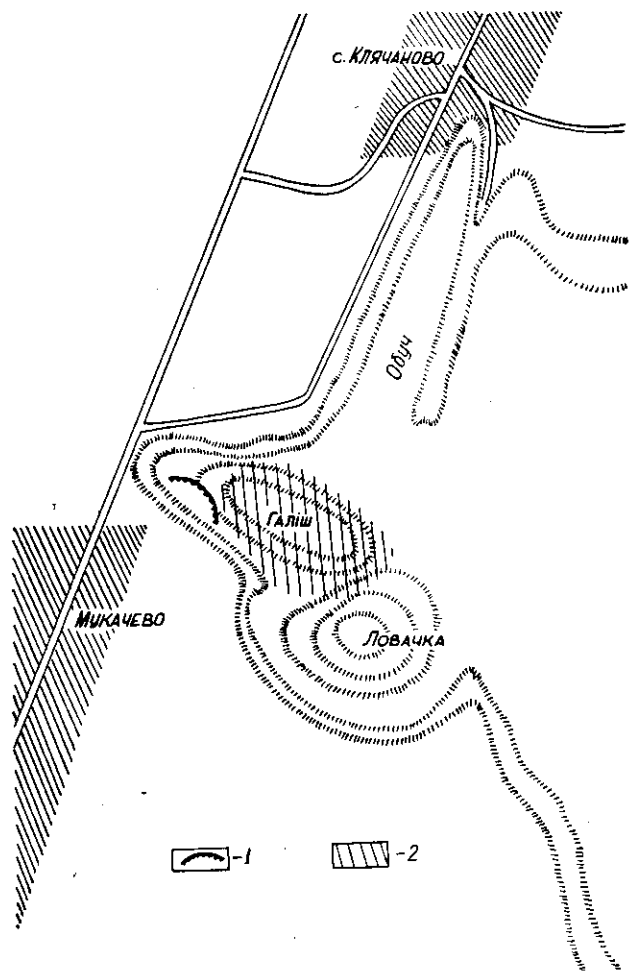

Рис. 1. Топографічний план поселення Галіш-Ловачка:
1 — кам'яний кар'єр; 2 — місце поселення.

ворити, що південно-західне пасмо Карпат було основним місцем заселення в дану епоху. Пояснюється це природними оборонними умовами місцевості. Тут ми не знаємо характерних для Європи опідумів з системою ровів і валів. Їх замінюють природні кручі і глибокі балки, вкриті густими лісами. Виняток становлять окремі поселення типу Ново-Клинова, розташовані на невеликих, чітко виділених горбах висотою 10—15 м, але теж безпосередньо в підніжжі гір. Таке сполучення важкодоступних, але в той же час добре виділених, гірських останців з невеликими родючими річковими долинами становить специфічні риси топографії латенських пам'яток Закарпаття.

Як археологічна пам'ятка поселення Галіш-Ловачка відоме з 1844 р. Проводячи роботи в кам'яному кар'єрі на Ловачці, робітники натрапили

на людські кістки. Про знахідку було повідомлено мукачівського аматора старожитностей Тиводора Легоцького, який з цього часу і аж до 1913 р. вів спостереження за земляними роботами на Ловачці.

У 60-х роках минулого століття на горі Галіш було відкрите поселення, синхронне могильнику. На поселенні були знайдені уламки посуду і залізні речі різного роду. Знахідки в наступні роки весь час поповнювались. Величезна кількість матеріалів поселення і їх добра збереженість примусили Легоцького закласти кілька розкопів на місцях скупчення знахідок. Але більша частина речей була знайдена випадково. Скоро одних тільки металевих речей нараховувалось понад тисячу¹.

Систематизація матеріалів проводилась самим Легоцьким. Він фіксував знахідки, вів точний їх облік, інвентаризацію. Ця документація разом з колекцією мандрувала по музеях, де не завжди з нею поводитись обережно. В 30-х роках з особистого музею Легоцького колекція була передана Мукачівському земському музею, а в 1945 р. перейшла в новостворений Ужгородський обласний музей, де зберігається і тепер.

В Ужгородському музеї зберігається щоденник Т. Легоцького з п'яти зошитів, який, проте, дає надзвичайно мало для з'ясування умов знаходження речей. В основному це опис фізичного стану речей. Іноді автор перед описом речей наводить деякі дані про умови їх знаходження, але вони дуже короткі і не цілком виразні.

В музеї зберігаються також інвентарні книги і каталоги речей, в яких, на жаль, теж не завжди вказано, звідки поступила річ, або ж місце знахідки вказано дуже загально — Мукачівщина, що утруднює відновлення документації комплексів.

Найбільшу цінність з писемної фіксації, крім щоденників, становлять періодичні звіти Т. Легоцького, що публікувались в мадярському журналі «*Archaeologiai Értesítő*»². Опубліковані матеріали в цілому стосуються близько $\frac{1}{4}$ всіх знахідок. Публікація матеріалів зв'язана з питаннями історії всього Карпатського басейну в ранньозалізному віці, а це не дало можливості автору зосередити увагу на висвітленні поселення як першоджерела. В публікаціях відсутня характеристика комплексів знахідок, не вказується їх кількість та основні типи, не дається і оцінки поселення в цілому.

Пізніше, в 1892 р., матеріали поселення ввійшли в I том, а в 1912 р. — в II том археологічної карти Закарпаття, виданої Т. Легоцьким³, яка є фактично зводом періодичних публікацій. На жаль, матеріали карти не були перероблені в напрямку уточнення їх джерелознавчої бази.

Польове дослідження поселення після Т. Легоцького довгий час не проводилось. Тільки в 30-х роках поселення було обстежене місцевими археологами Й. Янковичем, братами Й. і Е. Затлукалами, Ф. Потушняком і П. П. Совою-Гмитровим, але доповнити колекції Легоцького їм не пощастило.

У 1962 р. Закарпатська археологічна розвідка Інституту археології АН УРСР провела додаткове дослідження Галіш-Ловачки. За щоденником Легоцького, а також за допомогою підйомного матеріалу було встановлено місце поселення, приблизні місця польових робіт Легоцького, розміри поселення. Розвідкові шурфи показали недоцільність польо-

¹ T. Lehoczký, Adatok hazánk archaeológiájához különös tekintettel Beregmegyére és környékére, Munkács, 1892, стр. 25.

² Див. статті Т. Легоцького в «*Archaeologiai Értesítő*» за 1897 р., стр. 333—338; 1901, стр. 138—146; 198—220; 335—344; 1906, стр. 337—346; 1907, стр. 151—166; 1908, стр. 250—261.

³ T. Lehoczký, Adatok hazánk archaeológiájához különös tekintettel Beregmegyére és környékére, t. I, II, Munkács, 1892, 1912.

вих досліджень поселення, оскільки культурний шар повністю зруйнований плантажом під виноградники⁴.

Наукова громадськість вже після перших публікацій Легоцького звернулася до пам'ятки, як до важливого джерела історії Центральної і Середньої Європи другої половини I тисячоліття до н. е. Неповна публікація матеріалів пам'ятки і недостатня чіткість викладу їх спричинилася до того, що поселення спершу дістало неправильну інтерпретацію в спеціальній літературі.

Є кілька робіт, де в тій чи іншій формі згадуються матеріали поселення⁵, але жодної роботи, спеціально присвяченої поселенню Галіш-Ловачка, немає.

У 50-х роках з матеріалами поселення познайомився М. Ю. Брайчевський, наслідком чого була ще одна невелика публікація⁶.

Житлові споруди

За свідченням Легоцького, на поселенні було відкрито 24 житлових приміщення і господарські споруди⁷.

Житла являли собою напівземлянкові споруди глибиною до 1 м. В плані вони були прямокутниками з довгими стінками 4—5 м. Основою стінок служив дерев'яний каркас, який з обох боків обмазувався глиною. Уламки стінок покривали площу на місці жител. В центрі простежувались залишки вогнищ, викладених плоскими кам'яними плитами з граніту і обмазаних глиною. Діаметр вогнищ досягає 1—1,5 м. В більшості випадків біля вогнищ знаходилась прямокутна плоска кам'яна плита довжиною до 1,5 м і шириною до 1 м, що могла використовуватись як лежанка⁸.

В одному з жител Т. Легоцьким виявлені залишки димоходу у вигляді конічного отвору в стелі з дуже закуреною поверхнею і добре випаленими стінами. Впоперек димоходу лежав залізний шест для підвищення котла⁹.

Відсутність графічної фіксації не дає змогу дати конструктивну характеристику кожного житла. Характеристику інвентаря, знайденого в житлах, і особливо провідних знарядь праці, яких на поселенні сотні, теж неможливо дати в кожному конкретному випадку, оскільки розрізнити житловий інвентар від інших знахідок з культурного шару практично неможливо. В писемній фіксації Т. Легоцького зберігся перелік основних груп інвентаря, знайденого в житлах, який ми наводимо в табл. 1. Від інших жител в фіксації Легоцького не залишилося жодних слідів.

Не маючи необхідної кількості замкнених комплексів на поселенні, ми змушені звернути основну увагу на речовий матеріал, що походить з культурного шару і житлових комплексів. Цінність його перш за все в тому, що він дає змогу повністю схарактеризувати всю господарсько-

⁴ Науковий архів ІА АН УРСР, В. І. Бідзіля, Звіт про роботу археологічної розвідки на Закарпатті в 1962 р.

⁵ V. Párvan, *Getica*, Bukurești, 1926; J. Pasternak, *Rusky Karpaté v prahistorii*, Praha, 1932; J. Нунуаду, *Die Kelten im Karpatenbeckere*, t. I, II, Budapest, 1942, 1944; Я. Пастернак, *Коротка археологія західноукраїнських земель*, Львів, 1928; J. Jankovics, *Podkarpatska Rus v Prahistorii*, Mukačevo, 1937; J. Filip, *Keltové ve Střední Evropě*, Praha, 1956.

⁶ М. Ю. Брайчевський, *До історії обробки заліза населенням Східної Європи в кінці I тисячоліття до н. е.*, *Нариси з історії техніки*, вип. 2, К., 1955, стор. 107—121. Автор помилково називає два поселення: Галіш і Ловачку. Насправді це одне поселення на схилах двох названих гір.

⁷ T. Lehoszky, *вказ. праця*, т. I, стор. 25.

⁸ Там же, стор. 50.

⁹ Там же, стор. 49.

Розподіл інвентаря в житлах Галіш-Ловачки

№ житла	Наральники	Серпи	Коси	Зерногерки	Ковальські криці	Наковальні	Молотки	Ковальські кліщі	Втулчасті сокири	Тесла	Свердла	Пилки-ножовки	Точильні бруски	Кам'яні грузила	Сапожні ножі	Наконечники для списа	Залізні браслети	Монети	Вудила	Кухонні ножі	Ножі-сікачі	Поясні ланцюжки	Ланцюжки для котла	Цвяхи	Кам'яні ступи	Обручі від бочки
Житло № 1	×	7	2				1	10	×						1	4	1			5		1				1
Житло № 2	1		13					3											2							
Житло № 3	×	1		1	1	1	1	1	×	1	1	1	1	1	2	1	1	2	1	1			1	×		1
Житло № 4																										
Житло № 5				1																						
Житло № 6																										
Житло № 7		3	5									1			4		1			1	1					
Житло № 8				1																						
Житло № 9																				1	1					
Житло № 10				1									2													1
Житло № 11										1												1				
Житло № 12	1															2										
Житло № 13	×	×	1						×										1							

×—Кількість знахідок не вказана.

побутову діяльність на поселенні і разом з тим вивчити ряд важливих питань як суцільно археологічних, так і соціально-економічних.

У культурному шарі поселення збереглася величезна кількість речового матеріалу. Металеві речі в ньому становлять близько 90% (більше 1000) всіх знахідок, серед яких тільки асортимент знарядь праці нараховує кілька десятків видів. Незначна кількість знахідок припадає на вироби з глини і каменю.

Розглянемо основні групи знахідок, розподіливши їх за принципом функціонального застосування.

Знаряддя землеробства

Основу господарської діяльності населення Галіш-Ловачки становило орне землеробство. Тут, як і в більшості племен Центральної і Середньої Європи в дану історичну епоху, головним знаряддям землеробства було рало із застосуванням тяглової сили.

Для висвітлення характеру і технічного рівня розвитку землеробства надзвичайно важливими знахідками на поселенні є 85 екземплярів землеробських знарядь, представлених наральниками, серпами і косами.

На поселенні знайдено 32 наральники. Вони мають витягнуту листовидну форму, довжина їх — до 35 см, вузька втулка — 4—7 см. Наральники розподіляються на два типи, які дають підстави судити про їх функціональне застосування.

I тип налічує 10 вузьких видовжених наральників, ширина втулки яких дорівнює ширині леза. Втулка виготовлена шляхом простого загнутих широких лопатей трикутного листового заліза і тягнеться майже до самого кінця леза. Довжина таких знарядь коливається від 15 до 25 см при ширині втулчастої частини 4—5 см (табл. I, 1).

II тип налічує 22 наральники. В цілому наральники даного типу подібні до описаних вище, але відрізняються тим, що лезо в них ширше за втулку, а самі наральники більш масивні. Довжина знарядь 25—35 см (табл. I, 2; табл. V, 2, 4).

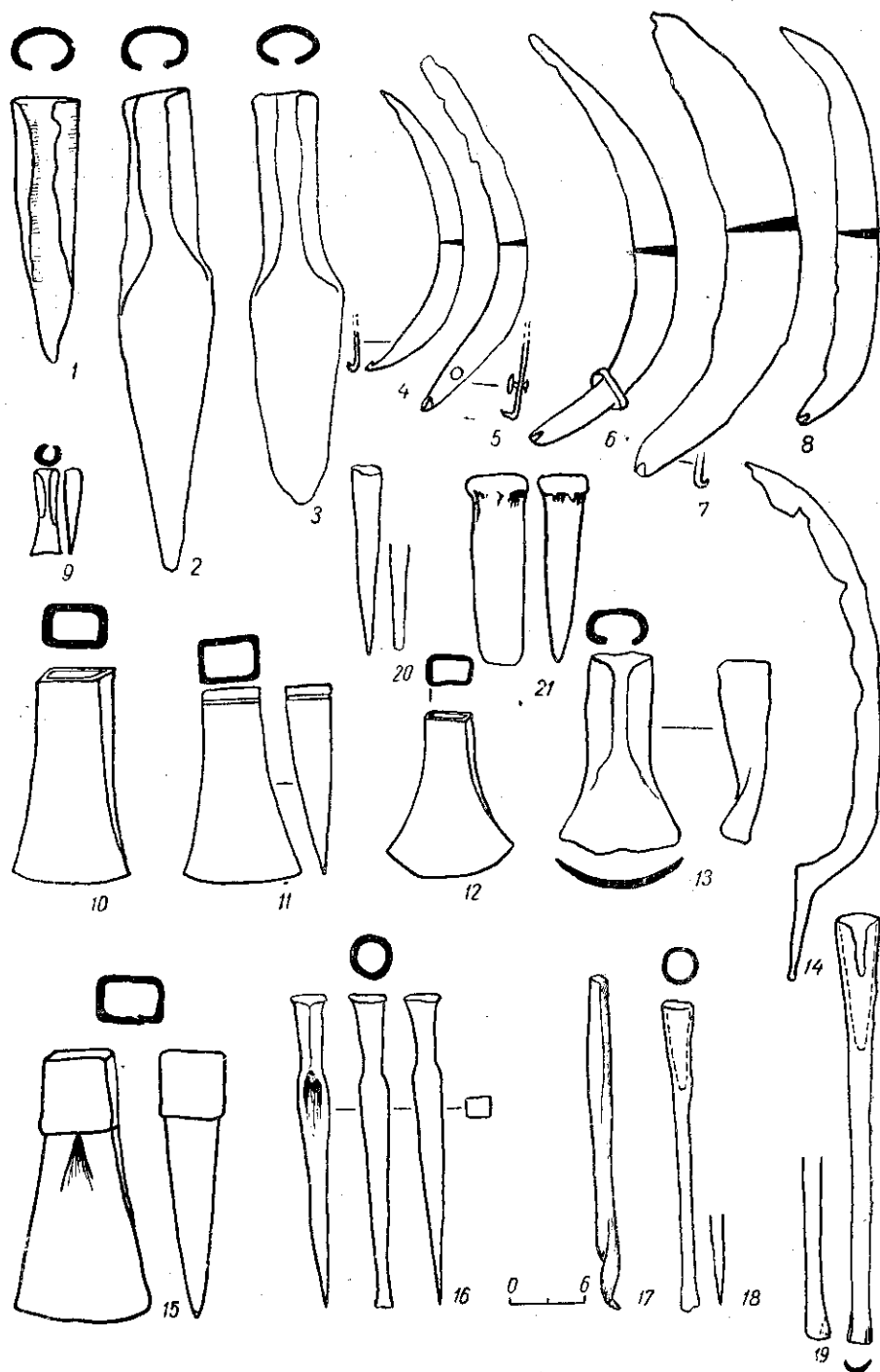

Табл. I. Знряддя землеробства і деревообробного ремесла.

Серед II типу два наральники дещо виділяються вузькою, дуже витягнутою втулкою (табл. I, 3).

Типи наральників в деякій мірі дозволяють простежити еволюцію вдосконалення знаряддя. I тип являє собою просту оковку рала листовим залізом з вузьким робочим краєм. Простіший він і за технікою виготовлення. В наральниках II типу звужується втулка і розширюється робоча частина. Вузька втулка надівалась на робочу частину рала, а широке лезо без зайвого опору не тільки розпушувало, а вже підрізало шар землі разом з кореневою системою трав. Це було можливим у рала з горизонтальним повзуном і широким наральником. Витягнута листовидна форма наральника диктувалась характером місцевих кам'янистих ґрунтів. При такій формі менший був опір тягловій силі.

Аналогічної форми наральники трапляються по всіх гірських місцевостях Центральної Європи цього часу, що свідчить про однаковий технічний рівень землеробства в подібних ландшафтних умовах. Як приклад можна навести наральник пізньолатенського часу з Стейнсбурга, який повністю повторює форму наших наральників¹⁰. Принципових відмін не мають і наральники з гето-дакійських поселень на території Румунії (Четецени дин Вале, Тиноса, Поенешті)¹¹. Відрізняються вони тільки дуже вузькою витягнутою втулкою і коротким трикутним лезом. Аналогічні наральники залишаються в побуті дуже довго, місцями до наших днів (Закарпатська обл.).

Серпи і коси — дуже поширений тип хлібозбиральних знарядь цього часу. В типологічному відношенні вони настільки подібні між собою, що важко відрізнити в окремих випадках косу від серпа. Найбільш надійним критерієм для розрізнення їх служить спосіб кріплення ручки і масивність знарядь. Але навіть враховуючи і ці ознаки, дуже легко помилитись, оскільки іноді розміри серпа і коси однакові.

Серпи трапились в 22 випадках. Лезо серпа має плавну дугоподібну форму з трохи витягнутим кінцем. В нижній частині ручки вони мають боковий шип, який тримає дерев'яну ручку (табл. I, 4). За способом кріплення ручки виділяються чотири серпи, які мають в середній частині ручки залізну заклепку, розташовану на 3—4 см вище бокового шипа (табл. I, 5). Середня довжина серпа (за цілими зразками) становить 25—30 см при ширині леза 2—2,5 см.

Окремо слід виділити серед серпів два екземпляри. Один з них (табл. I, 14) має досить пряме лезо із зігнутим кінцем і тонким видовженим черенком для ручки. Другий серп відзначається надзвичайно хорошою збереженістю, цілком новий і не має слідів експлуатації (табл. I, 4).

Серпи, аналогічні нашим, були і в пізньолатенський час в кельтських пам'ятках Середньої Європи. Відомі вони на кельтських опідумах в Старому Коліні, Страдоніцах (Чехословаччина), на поселенні Латен в Швейцарії¹² і в ряді інших пам'яток. Відомі вони і в пам'ятках гетської культури. Зокрема, подібний серп відомий із знахідок на VIII терасі городища Мунчелулуй (Румунія)¹³.

Коси представлені 18 знахідками. Характерною формою коси є видовжена кінцева частина полотна з плавним переходом його в п'ятку, яка трохи звужується і має, подібно до серпа, боковий шип. Це — масивні знаряддя, довжина яких по прямій становить близько 55 см (за цілими зразками) при ширині полотна 5—6 см і товщині спинки 3—4 мм.

¹⁰ R. Pleiner, *Staré evropské kovarství*, Praha, 1962, стр. 132, рис. 20, 35.

¹¹ Dinu V. Possetti, *Un deposit de unelte cîteva stampile anepigrafice SiO moneda din a dona epocă a fierului*, SCIV, 1960, 2, стр. 391—400.

¹² P. Vouga, *La Tène*, Leipzig, 1923.

¹³ C. Daicovicin, *Sautierul grădiștea Mucelului*, SCIV, IV, 1—2, 1953, стр. 167—173.

На кількох екземплярах збереглися кільця для кріплення коси до косяти-ручки (табл. I, 6, 7).

Серед 18 кіс своєрідну форму мають чотири екземпляри, дуже подібні до сучасних. На відміну від описаних вище вони мають лезо з різко відігнутих кінцем і добре вираженою п'яткою з боковим шипом. Виділяються вони також і надзвичайно хорошою збереженістю. Сліди експлуатації відсутні. Середня довжина їх 33—40 см при ширині робочої частини 2,5—3 см (табл. I, 8).

Цікаво відмітити знахідку з 14 кілець для кріплення кіс. Їх функціональне призначення точно визначається завдяки знахідкам кіс з подібними кільцями на них.

Поряд із знаряддями для обробки ґрунту і збирання врожаю на поселенні знайдено понад сто кам'яних зернотерок. Частина з них була знайдена безпосередньо в житлах (№ 5, 8, 9, 12), більша ж частина виявлена за їх межами. Збереженість зернотерок різна. В кількох випадках траплялись парні камені повної збереженості, які складають цілий комплекс зернотерки; в інших випадках збереглося тільки по одному цілому каменю і, нарешті, траплялися окремі уламки зернотерок. Більшість зернотерок має прямокутну форму. Середній розмір їх 30×40 см при товщині 8—10 см. Деякі зернотерки мають круглу форму, діаметр їх — 45 см.

Парні камені прямокутних зернотерок досить своєрідно і добре оброблені. Площини, що стикаються, завжди старанно відполіровані. Нижній камінь дещо більший від верхнього. В середній частині верхнього каменю зроблений круглий конічний отвір з верхнім більшим діаметром 5 см і протилежним діаметром 2,5 см. На робочій частині верхнього каменю зроблений невеликий поперечний паз шириною до 1,5 см і глибиною 0,8—1 см. На прямокутних зернотерках паз проходить через всю площину по центральному отвору, а в круглих тільки як радіус.

Круглі і прямокутні зернотерки були малоефективними знаряддями. Вони могли забезпечити потреби тільки домашнього господарства. В дальшому ручні зернотерки були витіснені більш досконалими ручними млинами. Найраніші ручні млини V ст. до н. е. відомі в античних містах Егейського басейну, трапляються вони також і в Північному Причорномор'ї¹⁴. Подібний екземпляр ручного млина походить з Галіш-Ловачки. Камені його за розмірами набагато перевищують характерні для цього часу зернотерки. Вони мають прямокутну форму, розмір їх — 70×40 см. Такі великі розміри свідчать про те, що ці зернотерки були стаціонарним пристосуванням для помелу зерна. Ці знаряддя набагато продуктивніші за ручні зернотерки, і вони могли задовольняти більш широкі потреби, ніж потреби домашнього господарства.

Для повної характеристики знарядь для помелу зерна слід згадати знахідку кам'яної ступи. Ступа ця витесана з сірого пористого трахіту й має неправильну прямокутну в перерізі форму. Висота ступи 31 см, зовнішній діаметр — 26 см, внутрішній — 11 см, глибина — 21 см. Аналогічні кам'яні ступи походять з житла I—III ст. н. е., відкритого в 1948 р. в Кіммеріку (Північне Причорномор'я)¹⁵, й відрізняються тільки трохи більшими розмірами. Такі ступи використовувались для помелу проса.

Деякі дані дозволяють говорити про місцеве виробництво зернотерок. Виявлено п'ять каменів зернотерок, вирізаних у формі прямокутника з обробленими боковими поверхнями, але ще без просвердлених отворів для насипання зерна. Очевидно, тут маємо справу не з закінченими зернотерками, а тільки заготовками. Місцеве виробництво їх під-

¹⁴ В. Д. Блаватский, Земледелие в античных государствах Северного Причерноморья, М., 1953, стор. 136.

¹⁵ Там же.

тверджується і багатством в околиці поселення трахіту, з якого вони виготовлялись.

В прямому зв'язку із землеробством слід розглядати і розвиток тваринництва, зокрема вівчарства, сліди якого простежуються за знахідками залізних ножиць для стрижки овець. Всього їх знайдено 8 шт. За формою вони повністю повторюють сучасні ножиці: широкі леза з'єднані витягнутою округлою пружиною, яка розводить ножі (табл. VI, 1). Подібні ножиці в пам'ятках Центральної Європи датуються II ст. до н. е.¹⁶ Вони в цей час відомі тут в дуже великій кількості.

Унікальною є знахідка оковки від верхньої частини посоха. Основу його становить конічний циліндр із зігнутого в трубку листа заліза, а верхня частина у формі прямокутної в перерізі пластини зігнута під гострим кутом до вісі циліндра (табл. VI, 4). Знахідка подібного роду нам не відома серед археологічного матеріалу, проте подібні оковки посохів до цього часу можна бачити в гірських вівчарів Закарпаття.

З розвитком рибних промислів зв'язані знахідки залізних оковок від лодочних жердин. Їх знайдено 19. Це нехитре пристосування конічної форми з круглою втулкою, виготовлене шляхом загнути трикутної залізної пластини навколо її висоти (табл. VI, 2). Висота оковки коливається від 6 до 22 см, діаметр — 3—5 см. Деякі з оковок на одній стінці мають отвір, через який гвіздком кріпились до жердини. Оковані жердини в умовах гірських річок з швидкою течією і неглибоким кам'янистим руслом — цілком доцільне знаряддя, яке і в наші дні використовується в гірських районах.

Серед матеріалів поселення є поодинокі знахідки речей, які, не складаючи комплексу, характеризують різні галузі господарської діяльності. До них відноситься знахідка садового ножа (табл. VI, 6). Плоске широке лезо його має форму півмісяця, один кінець якого переходить в круглий витягнутий черенок. Робочою частиною леза є внутрішня вигнута сторона.

Для детальної характеристики землеробства важливе значення має форма рала — провідного знаряддя обробки ґрунту. Крім залізних наральників, в нашому розпорядженні немає інших джерел. Це змушує нас звернутись до археологічних і писемних джерел стародавнього Риму останніх століть до нової ери. Використання таких віддалених аналогій хоч дещо і небезпечно, але може бути виправдане, якщо врахувати, що технічна основа всієї латенської культури запозичена в основному саме в античній цивілізації.

Орні знаряддя стародавньої Італії зібрані і інтерпретовані прекрасним знавцем римського землеробства М. Е. Сергеєнко. Найранішою формою рала вона вважає зображення на статуетці із Копенгагенського музею, яка сумарно датується С. Мюллером першою половиною I тисячоліття до н. е. Модель примітивна, без сошника. Характерні особливості рала: широка підшва, кривий гряділь і пряма висока ручка¹⁷.

Найкращим є зображення рала на знаменитій бронзовій ситулі із Чертози, яка датується V ст. до н. е. Тут зображений орач, який жене волів і несе на плечі рало. Основа рала має форму рівнобедреного трикутника. Наральник заштрихований лініями¹⁸, які дають підставу думати, що він мав вузьку витягнуту листовидну форму. Деталі нечіткі. Зате статуетка із Чівіта Кастелляна (II ст. до н. е.) надзвичайно чітко передає не тільки форму рала, але і окремі його деталі. Кривий зігнутий гряділь становить одне ціле з горизонтальним повзуном, зробленим з

¹⁶ J. Filip, вказ. праця, стор. 176.

¹⁷ М. Е. Сергеєнко, Очерки по сільському господарству древней Італії, М.—Л., 1958, стор. 41.

¹⁸ Там же, стор. 42.

стовбура дерева. На круглий повзун надітий циліндричний наральник — проста залізна труба із загостреним кінцем. М. Сергеевко відносить даний наральник до числа змінних наральників, які згадуються у Катона¹⁹. Сергеевко вважає, що рала подібного типу незамінні на кам'янистих ґрунтах, тому що, натикаючись на каміння, вони не ламались і не згинались. Простота виготовлення і зручність в користуванні забезпечили ралам даного типу поширення в місцевостях з кам'янистими ґрунтами.

Всі названі рала можуть тільки розпушувати землю, не підрізаючи кореневої системи трав.

Рало більш досконалого типу зображене на монетах Л. Пізона Фруги (89 р. до н. е.). Зображення мале, але можна побачити, що ручка проходить через гряділь і служить повзуном, на який насаджено трикутний наральник²⁰. Основа наральника вже досить широка, а неокований кінець повзуна має виступ, що виходить з-під ручки. Очевидно, користуючись таким ралом, орач повинен був наступати на повзун ззаду і ручками тримати наральник в горизонтальному положенні. Наральник з широкою основою не тільки розпушував землю, але і підрізав кореневу систему трав. Перед нами останній зразок найстарішого знаряддя землеробства — рала, яке передувало плугу з відкидною дошкою.

Зразком примітивного плуга може бути зображення на статуетці із Теламоне. Плуг має прямиий гряділь, скріплений з основою за допомогою шипа. Ручка пряма, вставлена в гряділь. Висока дерев'яна підшва плуга має гострий виступ в передній частині. На нього надівався наральник²¹. Висока плоска підшва давала можливість орачу нахилом плуга перекидати пласт землі. Наральник — робоча частина плуга — ще вузький, видовжений, з незначним розширенням біля втулки.

Розглянуті зразки рала дозволяють віднести наральники Галіш-Ловачки до типу найбільш досконалих. Наральники І типу, виділені в матеріалах Галіш-Ловачки, можуть бути пов'язані з простим ралом для роботи на кам'яних ґрунтах, яке тільки розпушувало землю. За зовнішнім виглядом таке рало могло мати форму, зображену на статуетці із Чівіта Кастелляна. ІІ тип наральників, на наш погляд, може бути віднесений до рала типу Пізона Фруги або, що більш імовірно, до типу плуга з Теламоне. В обох випадках це було знаряддя, яке вже здатне підрізати пласт землі в горизонтальному положенні разом з кореневою системою, про що свідчить широколезий наральник. Оснащення землеробства таким ралом давало можливість обробляти досить значні площі із застосуванням певних землеробських систем.

Щоб правильно зрозуміти роль і місце землеробства в економіці даної епохи важливо знати, яка застосовувалась система землеробства і агротехніка. Єдиним джерелом для висвітлення цього питання поки що залишаються археологічні матеріали.

Система землеробства не може бути розглянута як самостійний процес, вона завжди зумовлена землеробською технікою і перш за все знаряддями обробітку ґрунту.

Для відновлення структури й родючості ґрунту необхідні були якісь сталі заходи. У зв'язку з цим виникає перелогова система господарства, обов'язковою умовою якої є наявність великих придатних для обробітку площ²². Зростання населення веде до додаткового освоєння нових ділянок і в першу чергу за рахунок лісових масивів. Масова вирубка лісів в дану епоху засвідчена великою кількістю втулчастих залізних сокир. Так, на поселенні Галіш-Ловачка їх знайдено 53, в Старому Коліні — 13, в Старому Градіско — 14, в Страдоніце — 9 і т. д.

¹⁹ М. Е. Сергеевко, вказ. праця, стор. 43.

²⁰ Там же, стор. 47.

²¹ Там же, стор. 45.

²² В. Й. Довженко, Землеробство Київської Русі, К., 1963, стор. 103.

Звільнення лісових ділянок було, крім того, й свого роду агротехнічним засобом. Лісові ділянки, які мають багато перегною від рослинності, додатково удобрювались попелом, який залишався після вирубки і спалення чагарника. Це збільшувало їх родючість. Вирубання лісу в дану епоху було вже *не підсічною системою* землеробства, а практикою розчистки лісових ділянок для *орного землеробства*. Звільнена ділянка вже постійно оброблялась.

Широколезове рало з горизонтальним повзуном дозволяє твердити, що перелогова система для пам'яток Галіш-Ловачки могла бути тільки додатковою до більш прогресивної *парової системи* як основної. Перелогова система прирікала землеробів на тяжку боротьбу з лісовою рослинністю, яка неминуче виростала на перелозі за час його «відпочинку». Така система землеробства могла бути панівною в епоху, коли орне знаряддя здатне було тільки розрихляти землю, не підрізуючи кореневої системи рослин, і в районах, де наявні великі площі, придатні для землеробства без попередньої підготовки. З появою якісно нового знаряддя — рала — перелог міг мати тільки другорядне значення і застосовуватись тільки в річкових долинах. На звільнених від лісу полях доцільною була тільки парова система. Нова ділянка в процесі «відпочинку» підлягала переорюванню як з метою запобігання відновлення лісу, так і для поліпшення структури ґрунту. Парова система була якісно вищою формою обробітку ґрунту в порівнянні з перелоговою, вона підвищувала родючість ґрунту і збільшувала строки експлуатації поля, що надзвичайно важливо.

Є підстави думати, що при паровій системі застосовувалось щонайменше двопілля. Техніка землеробських знарядь не заперечує таке припущення.

Трудомісткість робіт, зв'язаних з очисткою лісових площ, беззаперечно доводить, що їх можна було проводити тільки при *общинному* веденні господарства, а не при індивідуальному. Вся община брала участь в таких роботах, а потім на очищених землях виділялись ділянки для індивідуального користування. Така практика землекористування засвідчена і етнографічними матеріалами ХІХ ст. Землеробські знаряддя цього часу в основному збігаються із знаряддями Галіш-Ловачки²³. Тут ми не можемо вбачати індивідуальної власності на землю: вона є общинною власністю і нею розпоряджається община. Проте одні і ті ж ділянки могли знаходитись довгий час у володінні окремих сімей. Індивідуальне землекористування при общинній власності — це та форма землекористування, яка безпосередньо передуює індивідуальній власності.

Кількість робочої сили, зайнятої в землеробстві, повинна була бути значною. Не викликає сумніву факт використання для оранки робочої сили тварин. Проте необхідність проведення значної кількості попередніх додаткових робіт, а також збір і дальша обробка врожаю вимагали участі в землеробстві основної маси населення. Археологічним доказом цьому може бути переважання, в порівнянні з іншим інвентарем, в житлах поселення Галіш-Ловачки (табл. 1) землеробських знарядь. Основними знахідками в житлах є серпи, коси, наральники, а також зернотерки. Все це свідчить, що основна маса населення займалась землеробством — тією формою господарювання, що задовольняла життєві потреби суспільства.

При завершальних роботах всього землеробського циклу — збиранні врожаю — застосовувались серпи і коси. Серп як основне знаряддя для збирання врожаю залишається в землеробстві до появи машинної техніки. Продуктивність серпа визначається характером вигину леза. Найдоцільнішою вважається така форма, коли кут різання, що утворюється при роботі між лінією руху і кожною точкою вістря, однаковий

²³ В. Й. Довженок, вказ. праця, стор. 119.

і дорівнює близько 50°²⁴. Серпи з Галіш-Ловачки дуже близькі до «ідеальної» форми, проте дугасте лезо їх ще не має характерного різкого перегину в нижній частині полотна. Окремі екземпляри вже повністю збігаються з формою серпа епохи раннього феодалізму, коли остаточно склався сучасний тип серпа.

Коси набагато примітивніші, ніж серпи. Коси відносяться до ударно-ріжучих знарядь, які підсікають рослину при ударі. Тому вони не придатні для збирання хлібів, які в достиглому стані дуже легко обсіпаються при струсах. Коси могли вживатись тільки для збирання гороху, вівса та інших менш чутливих до струсів рослин. Основним призначенням коси було збирання сіна, скошування молодого чагарнику. Таким чином, коси задовольняли, в основному, потреби тваринництва і рідше землеробства.

Провідна роль серпів в збиранні врожаю підтверджується і їх кількісним переважанням в знахідках над косами. Невеликі розміри, простота і зручність в користуванні, які не вимагали великих затрат фізичної сили, робили серп легкодоступним інструментом для більшості населення і в першу чергу для жінок. Більша економічна ефективність серпа в порівнянні з косою, а також простота експлуатації давали змогу залучати в жнива до роботи більшість населення. Це був надзвичайно важливий фактор, якщо врахувати стислі строки збирання врожаю.

Аналіз землеробських знарядь дозволяє зробити такі висновки.

1. Основою господарської діяльності населення епохи латену було орне землеробство із застосуванням рала з горизонтальним повзуном і широким наральником.

2. Широколезовий наральник став головною умовою появи парової системи землеробства як панівної для пам'яток типу Галіш-Ловачки. Поряд з паровою системою співіснує і перелогова система як допоміжна.

3. Підсічна система землеробства, яка раніше була головною, замінюється практикою розчистки лісових ділянок під орне землеробство.

4. Основною формою власності є общинна власність на землю з індивідуальним землекористуванням.

Знаряддя ремісничого виробництва

Своєрідною рисою поселення Галіш-Ловачка можна вважати виняткове багатство ремісничого інвентаря і в першу чергу знарядь праці, які представляють всі провідні галузі ремесла латенської культури. Особливо повно і виразно можна простежити металообробку, починаючи від залізодобування і до готової продукції. Добре засвідчений також високий і самобутній розвиток ювелірної і деревообробної справи.

З а л і з о п л а в и л ь н і г о р н и. Успішному розвитку металодобувного ремесла на поселенні Галіш-Ловачка сприяли, головним чином, природні багатства цієї місцевості. Легкодоступні для розробки виходи бурого залізняку на північно-східній околиці поселення використовувались як основна сировинна база для металургії, а великі дубові ліси довкола давали металургам першокласне паливо. Металургія на поселенні досягла великих масштабів. В процесі польових робіт Т. Легоцьким було виявлено скупчення шлаків на значній площі в північно-східній частині гори Галіш і особливо багато — на схилах поруч розташованої гори Гат, недалеко від виходів залізної руди. Під час розчистки шлаків Легоцьким були виявлені круглі в плані ями, заповнені металургійним конгломератом. Тут же було знайдено і окремі шматки залізної руди²⁵. Наявність металургійних шлаків — перше й найпереконливіше свідчен-

²⁴ В. И. Довженок, вказ. праця, стор. 148.

²⁵ Т. Легоцьку, вказ. праця, т. II, стор. 48.

ня місцевого розвитку металургії. Ями, заповнені металургійним конгломератом, — це поширений тип металургійних горнів епохи раннього залізного віку.

За технічними ознаками горни з Галіш-Ловачки відносяться до напівназемних споруд шахтового типу із заглибленою в землю топкою і штучним нагнітанням повітря. За характером експлуатації вони відносяться до типу стаціонарних споруд з хорошими ефективними показниками. Аналогічні горни відомі з іншого, синхронного Галіш-Ловачці поселення на Закарпатті — з Ново-Клинова, Берегівського району. Тут відкрито два горни, які являють собою круглі ями діаметром 40 см і глибиною до 70 см, заповнені металургійним конгломератом. Наземна частина мала глиняні стіни з вузьким конічним отвором у вершині²⁶. Такої ж конструкції і технічного влаштування горни характеризують широко відомий металургійний комплекс в районі Свентокжицьких гір в Польщі, де відкрито близько 1500 металургійних горнів²⁷.

Судячи по знахідках двох залізних криць, ефективність горна на поселенні Галіш-Ловачка була досить високою. Криці в плані мають форму неправильного круга діаметром 16×13 і 13×10 см при відповідній товщині 8 і 7 см. Вага більшої з них 3,2 кг, меншої — 2,8 кг. Криці добре відковані, центральна частина їх трохи відігнута (табл. V, 10—11). Поверхня криць має невеликі бугорки.

Ковальські знаряддя

Розвиток металургії неминує викликав розвиток ковальської справи, що є далішим етапом переробки виплавленого заліза. Залізообробне ремесло добре представлене ковальськими знаряддями. Набір ковальського інструменту свідчить про високе технічне оснащення кузні. Збереглися всі головні інструменти коваля. Їх асортимент підтверджує також наявність кількох ковальських майстерень на поселенні. Частина інструменту була знайдена безпосередньо в житлах, а частина в культурному шарі.

На ковальні представлені шістьма знахідками. Серед них є три великі і три малі наковальні.

Великі наковальні виготовлені з масивного куска заліза у формі чотирикутної зрізаної піраміди. Робоча частина завжди трохи розплющена, із запливами по краях. Нижня частина закінчується рівною прямокутною площадкою. Вага найбільшої з них становить 4,75 кг, меншої — 1,7 кг (табл. II, 10, 15, 18; табл. V, 9). Висота наковалень 10—15 см. Одна наковальня, повторюючи, в основному, форму описаних вище, має загострену нижню частину і опірні бокові виступи.

Інші три наковальні відзначаються значно меншими розмірами і відносяться до типу ювелірно-слюсарних знарядь (табл. II, 7, 13, 17). Середня висота наковалень 5 см, діаметр робочої частини 3,5 см. Одна з них має квадратну форму робочої площадки.

Молотки. На поселенні знайдено сім молотків. Вони різняться між собою як за формою, так і за розмірами. Два з них дуже великі і відносяться до ковальських молотів-кувалд, за допомогою яких вивувались масивні предмети. Вага цілого молота-кувалди 6,25 кг. За формою вони дуже подібні до сучасних великих ковальських молотків (табл. II, 14, 16).

П'ять інших відносяться до молотків-ручників, що вживались для більш тонкої роботи і ювелірних поковок. Вони досить досконалі, мають

²⁶ Науковий архів ІА АН УРСР, В. І. Бідзіля, Звіт про роботу археологічної розвідки на Закарпатті в 1962 р.

²⁷ К. Bielenin, Rezerwat starożytnego żelaza w Novej Słupi, W. A., 1962, т. XXVIII, зощ. 3, стор. 201.

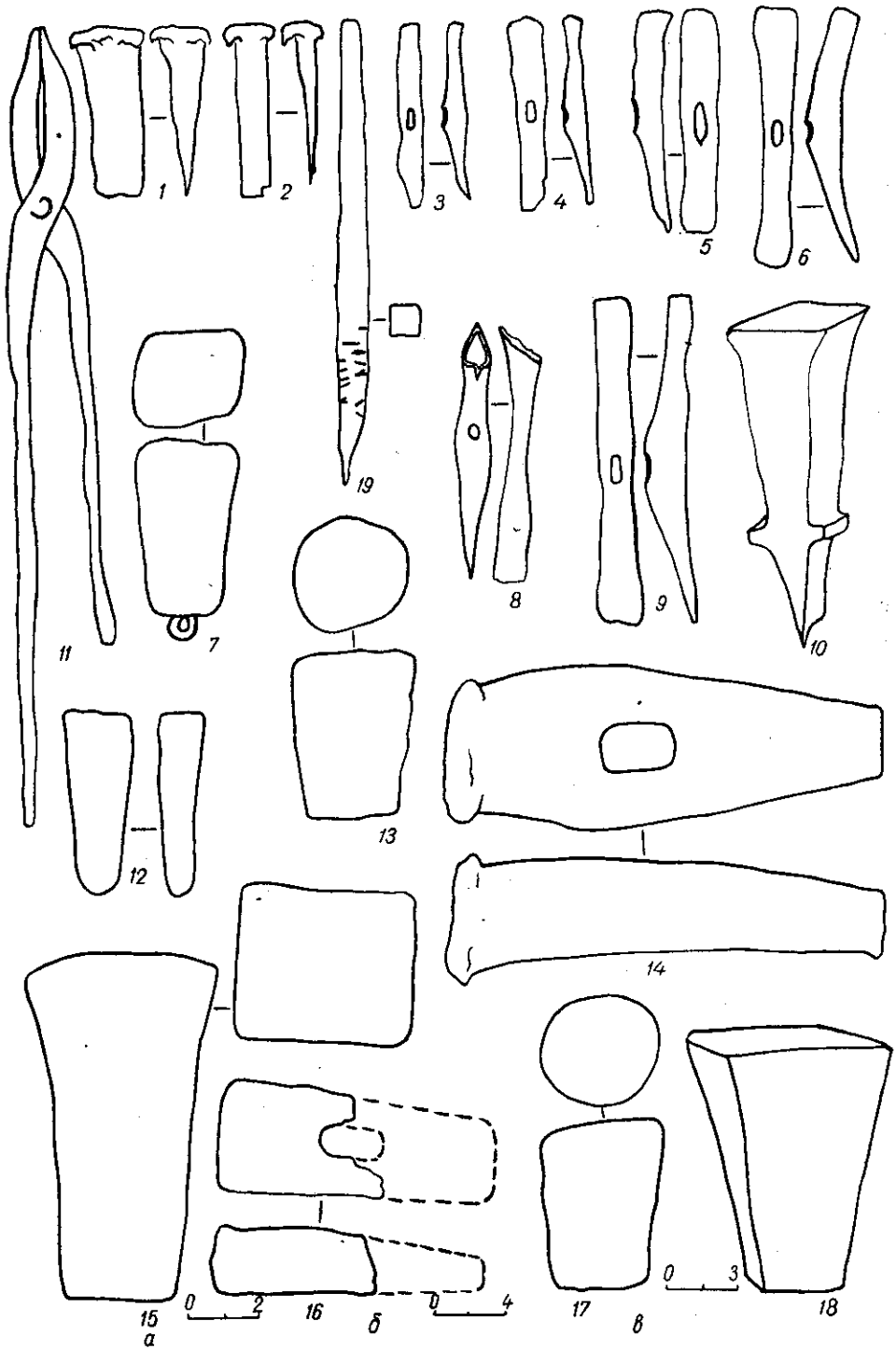

Табл. II. Ковальські знаряддя:

а — масштаб для 7, 10, 12, 13, 17; б — для 1-6, 8-9, 11, 14, 16; в — для 15, 18.

трохи вигнуту форму з квадратною ударною площадкою і сплющеним витягнутим протилежним кінцем. Середина молотків, де знаходиться отвір для ручки, іноді трохи потовщена (табл. II, 3—6, 8, 9). Довжина молотків-ручників коливається від 9,3 см до 17,5 см.

Різниця в розмірах, масивності, а також у співвідношенні окремих частин молотків дає підстави вважати, що в кузні поселення існували певного роду набори молотків, пристосованих для окремих операцій.

Великі ковальські кл і щ і довжиною 45 см були окислені. Дві довгі ручки скріплені шарниром, губи витягнуті, кінці їх сплющені (табл. II, 11).

Особливо слід відмітити знахідку кількох спеціалізованих інструментів коваля.

Пробійник формою нагадує конус з робочою частиною на заокругленій вершині (табл. II, 12).

Три масивні зубила клиноподібною форми з притупленим робочим кінцем і розплющеною ударною площадкою. Масивність зубил дозволяє думати, що вони могли вживатись і як наковальні для дрібних поковок (табл. II, 1, 2).

Напильник являє собою витягнутий чотиригранний брусок завдовжки 24 см прямокутної в перерізі форми, розмір його — 1×1,2 см; у нижній частині розташований витягнутий (2 см) черенок для насадження напильника на ручку. На робочій частині чітко простежуються горизонтальні зубці (табл. II, 19).

Спорядження кузні з поселення Галіш-Ловачка не є винятком в пам'ятках доби латену. Ковальський інструмент подібної досконалої форми здобув широкого застосування в кінці середньолатенського часу²⁸. Повні набори ковальського інструменту відомі з городища останніх століть до н. е. біля Страдоніц (Чехословаччина)²⁹, де знайдено більше десятка молотків, подібних до наших молотків-ручників, великі ковальські кліщі, наковальні, пробійники, напильники та інші речі, аналогічні за формою зряддям з Галіш-Ловачки. Ковальський інструмент добре представлений також в колекціях з Коліна³⁰, Старого Градіска³¹ (Чехословаччина), з Салачки (Угорщина)³² та інших пунктів.

Унікальними знахідками слід визнати два великі молоти-кувалди, що значно розширюють асортимент ковальських молотів. Наявність на поселенні Галіш-Ловачка двох груп ковальських молотів дозволяє вбачати застосування в ковальській справі найбільш досконалих технічних прийомів, які давали можливість випускати продукцію широкого асортименту. Така диференціація інструменту в останні століття старого літочислення спостерігається на всій території латенської культури — від найбільш західних її окраїн³³ до Карпатського хребта на Сході³⁴.

Високий технічний рівень кузні в Галіш-Ловачці підтверджується наявністю тут таких складних спеціалізованих інструментів, як пробійник, напильник і зубила. В спеціальній літературі можна знайти твердження, що ці інструменти на території Східної Європи дістали поши-

²⁸ R. Pleiner, *Staré evropské kovářství*, Praha, 1962, стр. 70—71.

²⁹ J. Pič, *Hradište u Stradonic jako historické Marobudum, Starožitnosti zeme České, díl. II, sv. 2, Praha, 1903, стр. 78—79.*

³⁰ Fr. Dvořák, *Pravek Kolínska, «Soupis archeologických památek Kolínska a Kouřimska»*, Kolín, 1936.

³¹ Fr. Lipka, K. Snětina, *Staré Hradiško, Gallské oppidum na Morave, SMMZ, XII, Brno, 1912; J. Meduna, Staré Hradiško, Katalog nalezu v muzeu mesta Boskovic, «Fontes archaeologiae Moravikal», t. II, Brno, 1961.*

³² K. Dornay, *Kelta pénzverő és öntő-műhely Szalacsán, «Archaeologiai Értesítő», XXVI, 1906, стр. 416—433.*

³³ C. Fox, *The distribution of currency bars, Antiquity, 1940.*

³⁴ J. Hunyady, *Die Kelten im Karpatenbeckere, I, II, Budapest, 1942, 1944 (Dissertationes Pannonicae).*

рення у виробництві тільки в епоху середньовіччя³⁵. Проте відома велика кількість пам'яток, які дають спеціалізовані знаряддя уже в середині I тисячоліття до н. е. До них слід віднести пам'ятки Угорщини³⁶, Польщі³⁷, Чехословаччини³⁸, де виявлено напилники, зубила і т. д.

Про розквіт ковальської справи на поселенні Галіш-Ловачка свідчать також знахідки не цілком закінчених виробів. Вони дозволяють встановити послідовність технічних прийомів. Серед таких виробів насамперед слід згадати дві заготовки для долота. Одна з них у формі витягнутого чотиригранного стрижня має вже закінчену круглу втулку, що утворена загином розплющеної частини стрижня із старанно заклепаним швом. Робоча частина ще не відкована і являє собою чотирикутний в перерізі стрижень з тупим кінцем. Друга заготовка для долота має закінчену робочу частину, добре розплющену, але ще не відковану нагостро і не заточену. На цій заготовці не зроблена втулка, а протилежний кінець зовсім не оброблений. Серед незакінчених виробів трапляються окремі екземпляри, що нагадують наконечники для стріл (2 шт.), а також чимала кількість круглих і реберчастих стрижнів, розкованого листового заліза і т. п., які не піддаються визначенню, але разом з тим є свідомством окремих етапів ковальських операцій.

Знаряддя ювелірного ремесла

Широкий розвиток ковальської справи сприяв і розвитку ювелірного ремесла. Місцеве походження ювелірних речей, знайдених на поселенні, підтверджується знахідками тиглів і ливарних форм, які відповідають цим виробам. Тиглі й ливарні форми з поселення дозволяють безпосередньо ознайомитись із знаряддями праці ливарників.

З поселення відомо два тиглі і шість ливарних форм.

Тиглі виготовлені з графіту — високовогнетривкого матеріалу. Вони мають круглу лійчасту форму, діаметр верхньої частини — 12 см, товщина стінок — 2,5 см. Внутрішня частина тиглів вкрита тонким шаром окисленої бронзи, яка в окремих місцях тонкими смужками виходить на зовнішню сторону стінок (табл. III, 5).

Великий інтерес становлять шість ливарних формочок з різними візерунками на них. Чотири з них зроблені з графіту, одна з піщаника і одна з м'якого рожевого сланцю. Наведемо опис кожної з них.

1. Найбільша за розміром і складна за рисунком двостороння ливарна форма виготовлена із сипучого пісковику світло-жовтого кольору. Вона має вигляд неправильного трикутника з розширеною вершиною. Робоча частина гладко відшліфована. Формочка має п'ять гнізд для відливання ажурних кілець з складною рельєфною поверхнею. Чотири гнізда симетрично розташовані в середній частині формочки, а п'яте — в нижньому куті. Литок, розгалужуючись у верхній частині на два канали, вертикально проходить через два бокові гнізда і з'єднується внизу, де розташоване п'яте гніздо (табл. III, 6).

2. Двостороння ливарна форма виготовлена з чистого графіту товщиною 1 см. Вона має форму неправильної трапеції з більшою основою 8,8 см, меншою — 4,2 см. Форма зроблена для відливання кільця діаметром 2,3 см, що має з двох боків круглі витягнуті відростки для скріплення з іншими ланками ланцюжка. У верхній частині форми проходить канал для заливання металу діаметром 6 мм. Верхня його частина розширена (табл. III, 3).

³⁵ Б. А. Колчин, Черная металлургия и металлообработка в древней Руси, МИА, № 32, М., 1953.

³⁶ J. Hupády, вказ. праця.

³⁷ A. Żaki, Celtowie na ziemiach Polski, Rocznik biblioteki PAN, IV, Krakow, 1958.

³⁸ J. Pič, Hradiště u Stradonic..., Fr. Lipka, K. Snětina, Stare Hradiško...

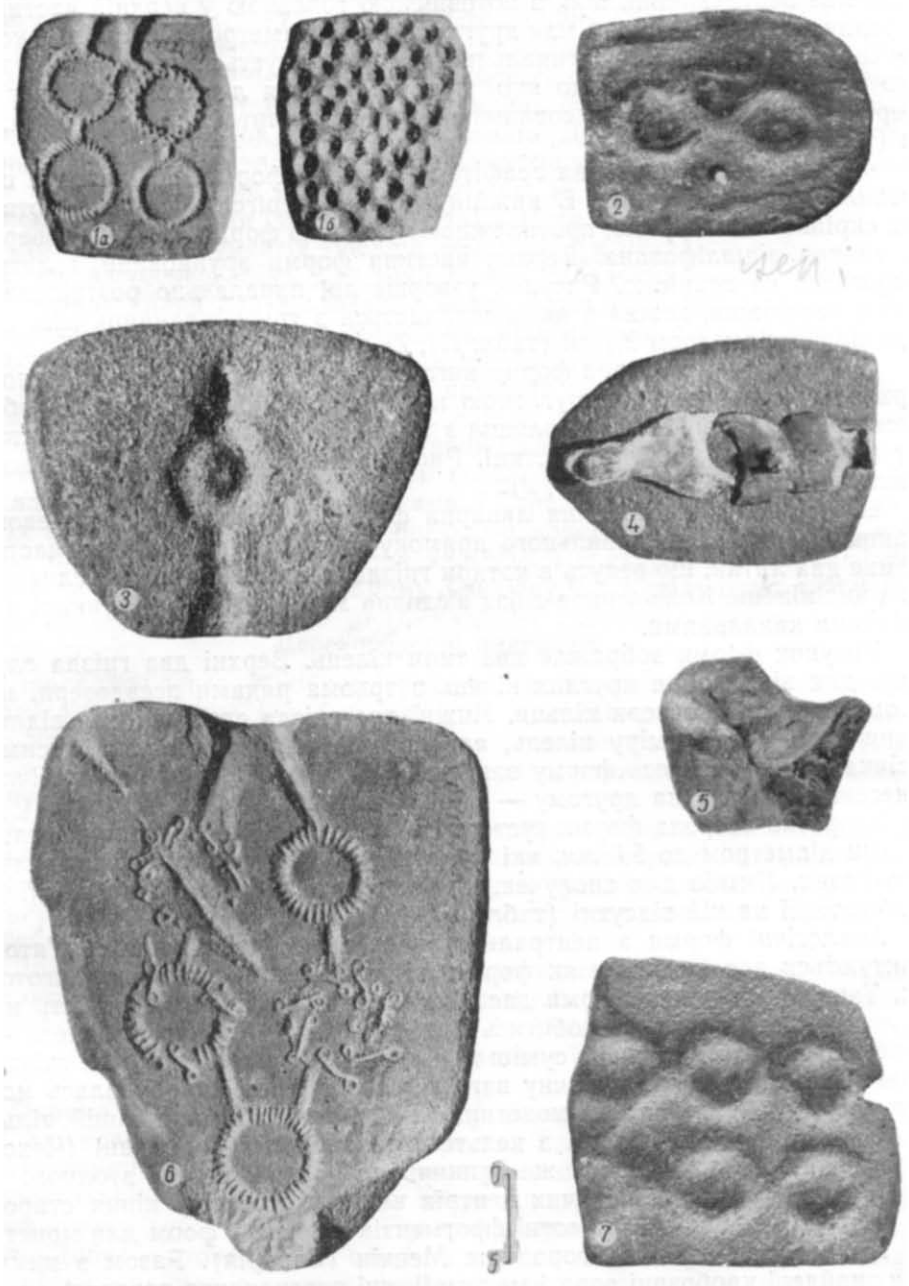

Табл. III. Ливарні форми.

3. Одна половина графітової ливарної форми у вигляді неправильного трикутника товщиною 1 см. Форма виготовлена для відливання останньої ланки поясного ланцюжка-застіжки, яка на вузькому витягнутому кінці має вертикальний шип з потовщеною головкою у верхній частині. Середня частина застіжки має круглу виїмку діаметром 1,3 см, за якою йде другий невеличкий вертикальний шип. Закінчується пластинка вузькою плоскою петелькою, до якої прикріплювався ланцюжок. У формі зберігся останній, трохи зіпсований екземпляр відливої бронзової застіжки (табл. III, 4).

4. Складна двостороння графітова ливарна форма, що нагадує неправильний прямокутник. В нижній частині зберігся наскрізний отвір для скріплення з другою, протилежною частиною форми. Робоча поверхня гладко відшліфована. Верхня частина форми зруйнована, і литки збереглися не повністю. Рисунок утворює дві паралельно розташовані ланки ланцюжка, кожна з яких складається з трьох з'єднаних між собою кілець діаметром 2,3 см (табл. III, 7).

5. Аналогічна ливарна форма виготовлена з графіту з прямокутною верхньою частиною і заокругленою нижньою. На боковій частині зберігся круглий отвір для скріплення з верхньою частиною форми. Литок вирізаний на прямокутній частині. Рисунок зображає ланку ланцюжка у вигляді цифри 8 (табл. III, 2).

6. Невелика двостороння ливарна форма, виготовлена з рожевого сланцю у вигляді неправильного прямокутника. Широка верхня частина має два литки, що ведуть в чотири гнізда для відливання невеличких ажурних кілець. Кожна пара гнізд з'єднана між собою по вертикалі невеликими каналцями.

Рисунок форми зображає два типи кілець. Верхні два гнізда служили для відливання круглих кілець з трьома рядами псевдозерні на всьому периметрі основи кільця. Нижні два гнізда служили для відливання такого ж розміру кілець, але поверхня їх прикрашена косими насічками, що імітують форму завитка. На одному кільці косі насічки нанесені вправо, а на другому — вліво (табл. III, 1, а).

Зворотна сторона форми густо вкрита невеликими круглими заглибинами діаметром до 5,6 мм, які звужуються в напрямку горизонтального денця. Литків для сполучення гнізд немає. Формочка нова, сліди експлуатації на ній відсутні (табл. III, 1, б).

Аналогічні форми з центральноєвропейських кельтських пам'яток трактуються дослідниками як форми для відливання монетних заготовок. Таке призначення форми дає можливість пояснити відсутність на ній литків, що заважають доbitись найбільш важливої якості монети — точної ваги. Тільки зважена суміш для сплаву, насипана в кожне гніздо окремо, давала необхідно точну вагу заготовці, з якої карбувалась монета. Форма для відливання монетних заготовок, аналогічна нашій, тільки більших розмірів, відома з кельтського оппідума в Гразані (Чехословаччина)³⁹. Ланки таких же глиняних формочок відомі з одного з найбільших торгово-ремісничих центрів кельтського світу кінця старшої ери — з Страдоніце⁴⁰. Біля сотні фрагментів глиняних форм для монетних заготовок походять з городища Менчін (Баварія). Разом з ними були знайдені карбовані золоті монети⁴¹, які переконливо доводять застосування подібних ливарних форм. В Салачці (Угорщина) відкрита ціла майстерня по карбуванню монет з хорошим набором шести пуансонів⁴², які повністю замикають коло технічних операцій в карбуванні мо-

³⁹ L. Jansova, Výskum keltského oppida v Hrazanech na střední Vltavě v r. 1951—1959, A. R., roc. XII, 1960, sec. 5, стр. 650—676, рис. 249.

⁴⁰ J. Pič, Hradiště u Stradonic..., tabl. LVIII, 4, 12.

⁴¹ W. Kramer, The oppidum of Manting, «Antiquity», XXXIV, 1960, стр. 197.

⁴² К. Дагноу, указ. праця, стр. 416—433.

нет. На матеріалах кельтських пам'яток Європи Карел Кастелін переконливо довів застосування подібних формочок⁴³. Форми для заготовок малого розміру використовувались при виготовленні золотої монети. Срібні монети мають значно більший розмір. Заготовки для них відливались в формочках типу Гразані — Страдоніце, Галіш-Ловачка.

Крім ливарної формочки, з поселення походять срібні імітації тетрадрахм, що є додатковим свідченням місцевого розвитку монетної справи.

Таким чином, чотири з шести ливарних форм виготовлені для відливання окремих ланок поясних ланцюжків. Дві з них за рисунком однотипні: в них відливалась основа ланцюжків у формі цифри 8; в інших двох відливалось одне кільце і застіжка. В решті форм відливались підвісні височні кільця і в одній монетній заготовці.

До числа інструментів ювеліра слід віднести механічні коромислові ваги, що застосовувались для зважування складових частин суміші, з якої робили сплав для відливання монет. Крім того, коромислові ваги були необхідні і в торгових операціях. Коромислові ваги на поселенні представлені знахідками ланцюжків від чашечок.

Чотири фрагменти однотипних ланцюжків складаються із маленьких залізних кілець діаметром до 8 мм. Кільця виготовлені із сплющеного залізного стрижня. Закінчуються ланцюжки залізною пластинкою підтрикутної форми з діркою на основі (табл. VII, 3). Застосування подібних ланцюжків засвідчене знахідками з Страдоніце, де до 30 екземплярів їх було знайдено разом з чашечками коромислових вагів⁴⁴. У великих торгово-ремісничих пунктах кельтської культури подібні ваги не є винятком. Вони відомі в старому Градіску⁴⁵ і в ряді інших пунктів.

Деревообробні знаряддя

Знаряддя деревообробного ремесла з поселення Галіш-Ловачка представлені повніше, ніж будь-які інші. Колекція деревообробних знарядь надзвичайно численна (105 шт.) і різноманітна за асортиментом. Тут знаходимо сокири, тесла, долота, свердло, клини, пилку. Розглянемо кожну групу знарядь.

Сокири в колекції представлені 53 екземплярами. Такої кількості не знаходимо в жодній пам'ятці цього і пізнішого періоду. За формою — це залізні кельти з прямокутною втулкою і вузьким лезом. Сокири можуть бути поділені на два типи, з деякими особливостями всередині кожного.

До I типу відноситься 29 вузьколезових сокир з широкою, майже квадратною втулкою. Переважна більшість їх масивна. Всі вони виготовлені з цільного куска заліза (табл. I, 10). Середні розміри сокири даного типу: висота — 17 см, ширина леза — 7,5 см, розміри втулки — 3,5×5 см.

Окремо слід відмітити одну сокиру. За формою вона повторює всі інші, але вражає старанністю виготовлення і хорошою якістю збереження. По периметру верхньої частини втулки сокира оздоблена прямим горизонтальним жолобком. Форми знаряддя строго симетричні, товщина стінок втулки дуже витримана. Поверхня вкрита рівним тонким шаром окису. Добре відточене лезо свідчить про те, що сокира ще не була у вжитку і потрапила в землю невдовзі після виготовлення (табл. I, 11; табл. V, 1).

До II типу входять 24 сокири. Своєрідністю їх є відносно широке лезо (середня ширина краще збережених екземплярів — 6—7 см, втулка — 3×2 см) і вузька втулка при невеликих загальних розмірах.

⁴³ K. Castelin, *Keltska mincovnia na Kladensku?*, «Numizmatické listy», XVI, 1961, стор. 41—44.

⁴⁴ J. Pič, вказ. праця, стор. 70—71, табл. XXVII, 3.

⁴⁵ J. Meduna, вказ. праця, табл. VI, 16.

Максимальна висота сокир другої групи не перевищує 12 см. Вони менш масивні і мають вузьку, часто витягнуту втулку (табл. I, 12). В середині II типу можна виділити 16 сокир з суцільною прямокутною втулкою, зробленою шляхом загину верхньої широкої частини знаряддя.

Із загальної типології випадають дві сокири, що відзначаються індивідуальними особливостями. Одна з них в мініатюрі повторює форму описаних вище сокир. Висота її 6 см, а маленьке лезо слабо виражене і має ширину 2 см. Втулка кругла, зроблена шляхом загину верхньої широкої частини сокири (табл. I, 9). Друга відрізняється від інших сокир верхньою частиною втулки, де вона має горизонтальну окантовку шириною 6 см, закріплену шляхом ковки (табл. I, 15).

Бокові лінії обох типів сокир утворюють рівномірний клин, незважаючи на різні способи виготовлення втулки.

Поділ сокир на групи за типологічними властивостями дає можливість визначити їх функціональне застосування.

Перша група, яка відзначається масивністю і розмірами, може бути віднесена до сокир-колунів. Основне призначення колунів — це валка лісу і розколювання дерева. Знахідка великої кількості сокир на поселенні, очевидно, зв'язана з очисткою лісу для посівних площ. Подібні сокири відомі з Чаплинського поселення (БРСР) і є поки що єдиними за східними межами поширення латенської культури і датуються часом рубежу літочислення⁴⁶.

Друга група сокир може бути віднесена до типу теслярських сокир, які застосовуються для більш детальної, тонкої обробки дерева. На відміну від сокир першої групи вони менші за розміром і легші за вагою. Легкі сокири розраховані на роботу одною рукою і не вимагають різкої ударної сили. Основне їх призначення — обробка дерева стісуванням.

Форма залізних сокир-кельтів була поширена у європейських племен аж до раннього феодалізму включно. Їх генетична основа лежить ще в бронзовому віці. Типологічне розчленування бронзових кельтів для території Східної Європи провів О. І. Тереножкін. Він же довів перехід форм бронзових кельтів у залізні. Прикладом такого переходу може служити залізний кельт з с. Зарубинці, Переяслав-Хмельницького району, Київської області, який ще зберігає характерне для бронзових кельтів вушко⁴⁷. Для латенського часу втулчасті сокири-кельти є дуже поширеною групою знахідок. Вони трапляються в усіх великих ремісничих пунктах Центральної Європи (Старий Колін — 13 сокир, Старе Градіско — 14 сокир, Страдоніце — 9 сокир і т. д.). В I тисячолітті н. е. залізні кельти існують поряд з проушними сокирами і використовуються як основне знаряддя для корчування лісів під посіви⁴⁸. Навіть в пам'ятках самого кінця I тисячоліття н. е. трапляються залізні кельти⁴⁹. Хоч на різних територіях можна помітити певні локальні особливості, все ж форма їх дуже стабільна. Очевидно, кельт був настільки вдалим винаходом, що навіть проушна сокира протягом тисячоліть не змогла замінити його. Проте в літературі можна зустріти думку про те, що кельт, як примітивна форма сокири, припиняє своє існування на початку нової ери⁵⁰. Очевидно, сокиру типу кельта можна вважати примітивною тільки стосовно якихось окремих виробничих операцій, а не взагалі. Зручністю кельтів можна пояснити тривале побутування їх і широке різноетнічне застосування.

⁴⁶ П. Н. Третьяков, Чаплинское городище, МИА, № 70, стор. 138.

⁴⁷ А. И. Тереножкин, Предскифский период на Днепровском Правобережье, К., 1961, стор. 132, рис. 88.

⁴⁸ П. Н. Третьяков, К истории племен верхнего Поволжья в I тысячелетии н. э., МИА, № 5, стор. 62.

⁴⁹ А. А. Спицын, Кашибеевский могильник, МАР, в. 25, 1901, стор. 11.

⁵⁰ М. Ю. Брайчевський, Про час появи проушних сокир у древніх східних слов'ян, «Нариси з історії техніки», в. 6, 1960, стор. 144—150.

Серед деревообробного інструменту є кілька видів спеціалізованих знарядь, що застосовувались для складних операцій при обробці круглих поверхонь, виготовлення вузьких глибоких отворів, дірок тощо. Вони представлені багатою колекцією доліт і стамесок, а також теслами, свердлами, пилкою-ножовкою, клинами для розколювання дерева.

Доліт налічується 25 екземплярів. Характерною ознакою доліт є досить масивний корпус з круглою втулкою і вузьким лезом, яке не перевищує діаметра корпусу. За розмірами, формою втулки і корпусу долота можна розподілити на два типи.

До I типу відносяться 19 доліт з суцільною круглою втулкою і круглим стрижнем (табл. I, 20). Леза дуже невеликі, ширина їх в середньому становить 1,2—1,8 см при довжині інструмента 15—17 см. Тільки три екземпляри даного типу по довжині досягають 25—28 см.

До II типу відносяться 6 екземплярів, значно масивніших і відмінних за формою. Корпус доліт даного типу має прямокутну в перерізі форму, леза прямі або трохи розширені. Рункувата втулка не глибока, не завжди суцільна і добре відділена від корпусу. Середня довжина доліт 20—25 см (табл. I, 16).

Стамесок налічується 13 екземплярів. Особливістю описуваних знарядь є тонкий видовжений корпус з стрімкою лійчастою круглою втулкою і розширеним лезом. Середня висота стамесок 10 см, з яких $\frac{1}{4}$ припадає на втулку (табл. I, 18).

Окремо слід відмітити чотири фігурні стамески, які відрізняються від описаних жолобчастою формою леза (табл. I, 19).

Тесла представлені 10 знахідками. За формою вони дещо подібні до втулчастих сокир-кельтів, але їх лезо розташоване впоперек ручки. Різною є також форма робочої частини. В теслах вона не рівна, як у сокир, а вигнута (табл. I, 13). Це пояснюється функціональним призначенням тесел, які застосовувались для обробки круглих поверхонь. Втулки мають овальну незамкнену форму. Всі тесла мають однакову форму і більш-менш сталий розмір: висота — 10 см, ширина втулки — 3 см, ширина леза — 5 см. Тільки у одного екземпляра втулка однакової ширини з лезом.

Свердло діаметром 2 см має півтора спіральних завитки і досягає довжини 26 см (табл. I, 17). Верхня частина стрижня закінчується чотиригранним черенком, що закріплювався в дерев'яну муфту. Ріжуча частина леза припадає на праву спіраль, тобто в процесі роботи майстер повертав свердло за годинниковою стрілкою.

Клини для розколювання стовбурів представлені двома екземплярами. За формою вони близькі до ковальських зубил і різняться тільки більш сплющеною видовженою робочою частиною (табл. I, 21). Клини були основним інструментом при виготовленні дощок.

Пилка досягає 34 см у довжину при ширині 2—2,5 см. На одному боці порізані зубці, а протилежний — рівний. На обох кінцях пилки є дірки для закріплення в дерев'яну муфту⁵¹.

Високий розвиток деревообробних знарядь в Галіш-Ловачці був викликаний розробкою навколишніх лісів. Широке використання лісу як будівельного матеріалу, а також для забезпечення різних побутових потреб вимагало спеціалізації деревообробного інструменту. Серед нього можна виділити основні групи знарядь для деревообробки. Найпоширенішими серед них є сокири-колуни для валки лісу. На другому місці стоять плотницькі широколезові сокири і тесла, далі йдуть спеціалізовані інструменти майстра: долота, прості й фігурні стамески, свердла, пилки-ножовки. За технічними якостями деревообробний інструмент Галіш-Ловачки знаходить аналогії серед латенських і гетьських пам'яток Центральної Європи. Насамперед аналогії знаходимо на самому поселенні

⁵¹ T. Lehoszky, вказ. праця, т. II, стор. 61.

Латен, де збереглись втулчасті і проушні сокири, долота, стамески, ручні ножовки та ін.⁵² Тут завдяки сприятливим ґрунтовим умовам дуже добре збереглися самі дерев'яні вироби, які дозволяють безпосередньо оцінити продукцію майстрів по дереву. Тут добре представлені залишки підводи (колеса, ярма), різні нарамники, дерев'яний посуд, залишки свайних жител та ін.⁵³ Оскільки інструмент Латена і Галіш-Ловачки дублює один одного, цілком імовірним буде припущення про ідентичність асортименту виробів на обох поселеннях. Подібний асортимент інструменту відомий з Старого Градіска⁵⁴, Страдоніце⁵⁵.

Цікавою є знахідка цілої ручної пилки з прямокутною рамою на дакійському поселенні в Градішта Мунчулулуй, яка супроводжувалась залізним серпом, проушною сокирою і бритвою (І ст. до н. е.— І ст. н. е.)⁵⁶. Пилка з Галіш-Ловачки аналогічна даній знахідці: має на обох кінцях отвори для кріплення, які дозволяють думати, що вона теж мала подібну раму.

Таким чином, в цілому деревообробне ремесло Галіш-Ловачки було оснащено найбільш досконалим інструментом того часу і знаходилося на високому рівні розвитку.

Речі домашнього ремесла

Поряд з ремеслом по добуванню і обробці чорних і кольорових металів, деревообробним ремеслом на поселенні Галіш-Ловачка значного розвитку набули різні види домашнього ремесла, продукція яких задовольняла потреби окремих сімей.

На матеріалах поселення найкраще можна простежити домашнє ремесло обробки шкіри. Про його розвиток свідчать знахідки чотирьох залізних ножів-скребачок для обробки і різання шкіри. Робочу частину їх становить широке лезо у формі півмісяця, від якого відходить тоненька ручка (табл. VI, 5).

До знарядь ремесла обробки шкіри відносяться також знахідки шести залізних шил з витягнутим робочим кінцем і коротким чотирикутним черенком (табл. VI, 3). Інші знаряддя для обробки шкіри могли бути кістяними або дерев'яними, і вони не збереглися до наших днів.

З інших видів домашнього ремесла слід назвати ткацьку справу. Про розвиток ткацтва на поселенні свідчать знахідки двох кам'яних грузил від ткацького верстата. Одне з них має конічну форму з діркою на вершині, в яку вставлено маленьке залізне вушко для підвішування (табл. X, 15). Друге кам'яне грузило має правильну циліндричну форму. Подібно описаному вище, воно має залізне вушко для підвішування (табл. XI, 16). Серед грузил ткацького верстата були також і керамічні. Одне глиняне грузило збереглося повністю. Воно має конічну форму, виготовлене з жовтого глиняного тіста з великою домішкою піску.

Про застосування грузил аналогічної форми свідчать залишки трьох ткацьких верстатів в житлі на поселенні Морешті в Румунії⁵⁷. Хронологічно вони дещо молодші, ніж матеріали з Галіш-Ловачки, але, беручи до уваги однотипність грузил, можна вважати, що верстати були однаковими.

Важливим для визначення економічного рівня розвитку Галіш-Ловачки є з'ясування питання про ступінь відокремлення ремесла від зем-

⁵² V. Gross, *La Tène un Oppidum helvète*, «Archeologie préhistorique», Paris, 1887, стор. 9.

⁵³ Найповніше зібрані матеріали в роботі P. Vouga «La Tène», Leipzig, 1923.

⁵⁴ J. Meduna, *Stare Hradiško, Katalog...*

⁵⁵ J. Pič, *вказ. праця*.

⁵⁶ C. Daicoviciu, *Santierul Grădiștea Muncelului, SCIV, IV, 1—2, 1953, стор. 167—173, рис. 22.*

⁵⁷ K. Horedt, *Sanrierul Morești, SCIV, IV, 1—2, 1953, стор. 284—287.*

леробства і встановлення питомої ваги ремесла в економічному житті поселення. Для цього насамперед треба знати технічний рівень розвитку ремесла і масштаби його виробництва. Тільки визначивши ці два моменти, зможемо відповісти на питання, чи було на поселенні ремесло професійним заняттям, в результаті якого продукція систематично випускалась на широкий ринок, або ж кустарним промислом, який забезпечує попит індивідуального господарства чи незначної частини господарств окремого пункту.

Основою ремісничого розвитку поселення могла бути чорна металургія, яка давала сировину для всіх інших галузей ремесла. Місцевий розвиток залізодобування засвідчений металургійними горнами і залізними шлаками. Тип горна добре визначає рівень технічного розвитку залізодобування. Як уже зазначалось, горни Галіш-Ловачки були напівназемні споруди шахтового типу. В технічному відношенні — це найбільш досконалі горни, які були основними в провідних металургійних центрах рубежу і першої половини I тисячоліття н. е. Як приклад ми вказували на район Свентокжицьких гір біля Кракова з тисячами залізоплавильних печей, які, без сумніву, працювали на широкий ринок. Це поки що найбільший металургійний центр Середньої Європи, і за технічною характеристикою його горни збігаються з горнами Галіш-Ловачки, хоч вони дещо і старші. Горни подібного типу в дану епоху скрізь поширені у великих металообробних центрах Європи⁵⁸.

Не викликає сумніву, що весь залізний інвентар поселення виготовлений з металу місцевого виробництва. Як побачимо далі, металурги тут давали таку кількість заліза, яка забезпечувала не тільки потреби власного поселення, а й експорт у інші пункти у вигляді готової продукції.

Проте поки що не бачимо достатніх даних, які могли б ствердити факт відокремлення металургів від ковалів. Очевидно, коваль сам добував залізо для власної кузні. Єдиними металургійними інструментами на поселенні можна визнати великі ковальські кліщі і молоти-кувалди, але вони одночасно є і провідними інструментами коваля. Металург змушений бути ковалем, йому необхідно викувати крицю з шойно одержаного в горні заліза. Саме через це нам здається, що на даному етапі розвитку, поки залізодобування було сезонним, а не цілорічним (горни завжди розташовані на окраїні поселення у відкритому полі), воно не могло бути єдиним основним заняттям. Тільки металодобування і металообробка разом взяті давали можливість займатись ремеслом як провідною діяльністю протягом цілого року.

У наведеному вище описі ковальських інструментів помітні набори певних груп знярядь, пристосованих для окремих технічних операцій. Тут бачимо великі й малі наковальні і відповідні їм молоти-кувалди і молотки-ручники, а також спеціалізовані інструменти типу пробійника, напильника, зубила. Якщо ж розглянути продукцію ковалів, то ще чіткіше можна визначити й технічні засоби, якими вони користувались.

Продукція кузні може бути поділена на три основні групи, для виготовлення кожної з яких застосовувались різні за складністю технічні прийоми.

До числа найпростіших ковальських виробів слід віднести коси, серпи, цвяхи, прості кухонні ножі й ножі-сікачі, кресала, залізні клини, ножиці для стрижки овець, різні скоби, дужки для відер і інші плоскі поковки, які не вимагають складних технічних прийомів. При їх виготовленні коваль використовував, в основному, молоток і кліщі.

Другу групу ковальської продукції становлять вироби, що вимагають застосування зубила, пробійника й використання залізних закле-

⁵⁸ R. Pleiner, *Základy slovanského železářského hutnictva v Českých zemích*, Praha, 1958, стр. 110—123.

пок. Складність операції з названими інструментами полягала в тому, що вона вимагала участі двох людей⁵⁹, які повинні дуже чітко володіти виробничими навиками, тобто повинні мати професійні знання. Тільки ковалі-професіонали могли виготовити втулчасті долота й сокири, наральники, молотки, шарнірні кліщі, металічні котли з приклепаними ручками, тесла тощо.

Третя група продукції коваля вимагала застосування таких складних процесів, як зварювання металу. Сюди відносяться також складні за формою речі тонкої поковки із застосуванням напильника і шліфувальних каменів. Серед них насамперед слід назвати ланцюги для підвищення котлів та іншого призначення, залізні кільця, чоловічі залізні ланцюжки з вибитим орнаментом, кільцеві вудила, свердла, пилки-ножовки, трубчасті замки, а також мечі з псевдоантропоморфною ручкою, втулчасті наконечники списів, стріл і дротиків, яким треба було надати правильної форми, добре відшліфувати, загострити і загартувати лезо.

Аналіз складу інструментів коваля і його продукції показує, що металообробне ремесло було оснащене найдосконалішими знаряддями праці, а самі ковалі були обізнані з передовими для свого часу технічними прийомами. Широкий асортимент продукції коваля, який забезпечував потреби всіх видів господарської, військової і побутової діяльності, свідчить про професійний стан металообробки на поселенні.

Відсутність точної комплексної фіксації не дозволяє точно встановити число ковальських майстерень на поселенні. Проте тут нам може допомогти кількість ковальського інструменту. Таких провідних знарядь, як великі наковальні, на поселенні знайдено три, малі наковальні — теж три, молоти-кувалди — два, молотки-ручники — п'ять. Ці дані дозволяють припустити, що тут маємо справу щонайменше з двома, а то й трьома кузнями. Таке припущення дістане певне обґрунтування, якщо врахуємо комплекс кузні із житла № 3 (див. таблицю розподілу інвентаря), де було знайдено ковальську крицю, наковальню, молоток, ковальські кліщі і точильний брусок. Навіть виключивши ці знаряддя із загального числа інструментів, ми можемо говорити ще про дві кузні. Кузня житла № 3 цікава тим, що тут добре представлений асортимент продукції ковальського ремесла. Тут бачимо знаряддя землеробства (наральники, серпи, частково втулчасті сокири), деревообробного ремесла (тесло, свердло, втулчасті сокири), частини зброї (наконечник для списа), тваринництва (вудила), додаткових промислів (ніж-скребачка для обробки шкіри), а також побутові речі (кухонний ніж, ланцюг для котла, обруч від бочки). Свідченням особливої заможності володаря житла і кузні є знахідка тут двох срібних монет. Надзвичайно показовий ще один факт: серед продукції коваля немає жодного ювелірного предмета. Це дуже суттєва деталь. Вона дає підстави думати, що ювелірна справа могла бути самостійним ремеслом, уже відокремленим від ковальського.

Підсумовуючи наш огляд розвитку ковальської справи на поселенні, перелічимо основні види продукції коваля, які дають уяву і про технічні засоби їх виготовлення:

- 1) землеробські знаряддя (наральники, серпи, коси, втулчасті сокири);
- 2) інструменти для ремісників (ножі, тесла, прості і фігурні долота, свердла, пилки-ножовки, ножі для обробки шкіри, шила);
- 3) побутові речі (цвяхи, ножі, скоби, обручі для дерев'яної тари, кільця, ланцюжки, котли, оковка лодочних жердин і т. д.);
- 4) зброя і предмети кінського спорядження (мечі, стріли, списи, дротики, вудила).

⁵⁹ Б. А. Рыбаков, Ремесло древней Руси, М., 1948, стор. 136.

Складність технічних засобів ювелірного ремесла, завдяки яким стало можливим виготовлення високохудожніх поясних ланцюжків, іноді з червономалевим оздобленням, а також переробка на місцевий оригінальний лад середньоевропейських форм ланцюжків засвідчують професіональне знання своєї справи місцевими ювелірами.

Карбування монет на поселенні, яке вимагало провідного економічного становища поселення в усьому суспільстві, до якого воно належало, безумовно вело до професійного розвитку ювелірного ремесла, до відокремлення його від ковальської справи. Ювелірне ремесло, як наслідок дальшого і якісно нового розвитку обробки чорних металів, було вже самостійним. Не виключаючи участі місцевих ковалів у ювелірній справі, яка проявилась у виготовленні залізних прикрас (фібули, браслети, ланцюжки), на нашу думку, слід визнати самостійною обробку кольорових металів.

Найпоширенішим і в той же час найскладнішим технічним прийомом в ювелірному ремеслі було лиття кольорового металу. Свідченням цьому є знахідки складних бронзових прикрас, ливарних форм і тиглів для плавки металу.

Тиглі відносяться до числа найпростіших знарядь ювелірного ремесла. Вибір хорошого вогнетривкого матеріалу для їх виготовлення — графіту — свідчить про намагання майстра якнайдовше зберегти їх в експлуатації і про хорошу обізнаність із фізичними властивостями сировини, з якої вони виготовлялись.

Аналіз ювелірних речей показує, що вони вилиті в кількох різних за типом формах. Найпоширенішими були стаціонарні формочки, виготовлені з графіту, сланцю і піщаника, що вживались для багаторазового лиття. Більшість формочок відноситься до типу двосторонніх, метал в які заливали через литки. Підганялись частини форми за зовнішніми контурами. Складність рисунків, які імітують дрібну зернь, узорчасті мотиви вимагали не тільки дуже тонкої роботи в процесі виготовлення формочки, а й високої техніки лиття.

В подібних формочках відливались різні типи височних кілець і окремі ланки бронзових поясних ланцюжків. Техніка, якою вилитий бронзовий пояс з червоною емаллю, показує, що кожна його ланка відливалась разом із рухомим з'єднуючим кільцем. Тверді ливарні форми стаціонарного типу не могли бути використані для цього. Випуклість ланок ланцюга і повна відсутність на них швів свідчить про те, що ланцюжки подібних типів відливались по восковій моделі. Лиття по восковій моделі — складний технічний прийом. В дану епоху він вживався тільки для відливання складних речей, оскільки неминуче після нього втрачалася формочка.

В ювелірній справі, безумовно, використовувався напильник, яким згладжували шви на виробках з двосторонніх форм.

Висока художня довершеність ювелірних речей показує, що ювелірне ремесло досягло професійного розвитку й могло бути самостійною галуззю виробництва. Професійний стан ювелірного ремесла засвідчений також формочкою для відливання монетних заготовок.

Міське карбування монет підкреслює не тільки загальний високий рівень соціально-економічного розвитку поселення, але й високу організацію господарської діяльності і розподілу матеріальних благ. Торгівля в житті поселення займала значне місце. Крім самих монет, знайдених в житлах і на могильнику Галіш-Ловачки, свідченням торгівлі є знахідки цілком нових знарядь праці — сокири з горизонтальним жолобком у верхній частині втулки, чотирьох кіс і одного серпа.

Виробничий інвентар дозволяє зробити висновок про високий рівень розвитку деревообробної справи. Минаючи опис продукції деревообробки, зазначимо тільки, що дана галузь господарства характеризується,

крім звичайних сокир-колунів, плотницькими сокирами, теслами, великими й малими долотами, простими й фігурними стамесками, свердлами й пилками-ножовками. Незважаючи на високі технічні якості цих інструментів і різноманітний їх асортимент, поки що важко говорити про виділення деревообробки в самостійну галузь ремесла, в професійне ремесло. Хоч не визнати значної спеціалізації деревообробки не можна, очевидно, дане ремесло могло бути тільки сезонним.

Матеріали поселення дозволяють говорити про деякі види домашнього ремесла, які задовольняли вимоги окремих сімей. Серед них можна назвати обробку шкіри і ткацьку справу. Проте для їх детальної характеристики немає необхідної кількості матеріалів.

Розглянувши ремісничу діяльність на поселенні, можна зробити такі висновки:

1. Галіш-Ловачка є одним з найбільших центрів Карпатського басейну з високорозвиненим ремеслом, яке забезпечувало своєю продукцією не тільки власні потреби, але й потреби навколишніх поселень.

2. Провідним ремеслом на поселенні була металообробка, що розвивалась на базі місцевої металургії.

3. Самостійними видами ремесла були ковальська і ювелірна справа, які досягли професійного розвитку й високого технічного рівня.

Зброя і предмети кінського спорядження

Серед знахідок Галіш-Ловачки відносно нечисленну групу предметів становить зброя. Всього відомо 49 знахідок військового спорядження, які представлені мечами, наконечниками списів, стрілі і дротиків.

Мечі трапились в трьох випадках. На жаль, у двох з них збереглися тільки леза без піхов, що утруднює встановлення їх типологічної схеми. Обидва мечі дволезові, з незначним потовщенням по вертикальній осі. Черенки рукояток добре виражені (табл. IV, 30—31). Виходячи з розмірів (довжина 66 і 72 см) і форми леза, мечі ці можна віднести до середньолатенського часу.

Значний інтерес становить знахідка цілого псевдоантропоморфного залізного меча з клинчастим широким (4 см у верхній частині) лезом. Рукоятка має у верхній частині три відгалуження. Всі вони закінчуються невеликими залізними кульками. Центральна частина ручки має горизонтально сплющене кулясте потовщення, від якого звисають два округлих стрижні з кульками на кінцях, між ними проходить лезо (табл. V, 8).

Й. Кудрнячем розроблена типологічна схема псевдоантропоморфних мечів для території Чехословаччини. За формою ручки десять відомих з Чехії і Моравії мечів він поділяє на чотири групи. Меч з Галіш-Ловачки може бути віднесений до IV групи і має найближчі аналогії в похованні Кшельського могильника⁶⁰, який датується кінцем III—II ст. до н. е. Подібний меч відомий також із Сендрева (Угорщина). Він датується М. Лайошом кінцем середнього латену⁶¹ (за Рейніке, Л—С) на підставі супроводжуючих фібул і кераміки. Аналогічні мечі відомі також з Моравії (Лішице, Домчице, Кралове Поле)⁶², а також з могильника Кржемовіце з поховання XX⁶³. Найпізніші антропоморфні мечі відзначаються масивною рукою з заліза, без бронзових кульок на кінці гілок. Форма антропоморфного меча — чисто кельтське надбання, за межами латенської культури нам не відома.

⁶⁰ J. Kudrnač, Laténský meč se pseudoanthropomorfní rukojetí ze Kšel, AR, VIII, 1956, стор. 487.

⁶¹ M. Lojós, A korai La-Tène kultúra Magyarországon, «Archaeologia Hungarica», Budapest, 1933, стор. 86, табл. XIV.

⁶² J. Kudrnač, вказ. праця.

⁶³ A. Procházka, Gallska kultura na Vyškovsku, Brno, 1937, стор. 85—86, табл. XVI, 18.

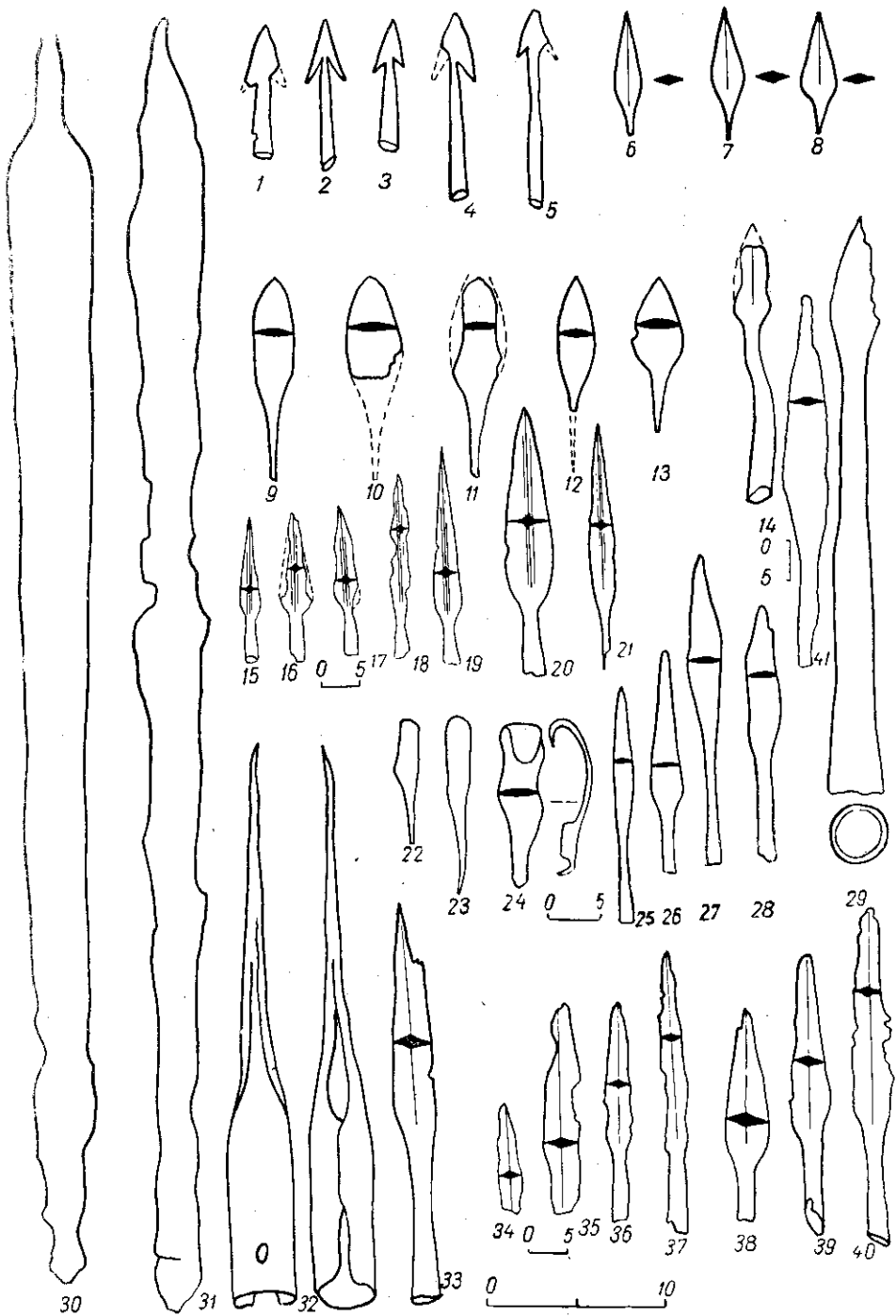

Табл. IV. Предметы озброєння.

Знахідки псевдоантропоморфних мечів в пам'ятках латену досить численні, проте вони відносяться до розряду речей вищого соціального прошарку суспільства. Я. Філіп пов'язує їх з символом влади окремих воєначальників⁶⁴. Вони трапляються в багатьох похованнях, а також на городищах.

Найчисленнішу групу предметів озброєння становлять наконечники списів (27 шт.). Велика різноманітність форм не дозволяє виробити їх чітку типологічну схему. Хронологічний діапазон наконечників охоплює кілька століть і визначається тільки супроводжуваними матеріалами. Деякі екземпляри можуть вписатись в типологічні ряди латенських наконечників останніх століть до нової ери, для яких розроблена відносна хронологія.

Наконечники списів розподіляються на кілька типів.

У I типі налічується вісім наконечників з тонким витягнутим пером, що розширюється в нижній частині. По вертикальній осі пера проходить прямий ребристий виступ, що знаходиться на коротку втулку (табл. IV, 15—21). Тільки один наконечник даної групи має листовидну форму з витягнутою втулкою (табл. IV, 20). Довжина наконечників коливається від 18—20 до 30 см.

II тип. Вісім наконечників за формою нагадують вищеописані, але різняться від них тим, що в перерізі пера мають ромбічну форму без різкого вертикального виступу. Втулка, як правило, коротка і переходить в широку основу листа, що плавно звужується до вершини (табл. IV, 33—40). Довжина їх коливається від 18 до 30 см.

III тип характеризується п'ятьма наконечниками із сплюсненим витягнутим листовидним пером і тонкою довгою втулкою (табл. IV, 22—28). Довжина цілих наконечників коливається від 25 до 30 см при ширині пера 2,5—4 см.

Виділяється масивний наконечник у формі витягнутого ромба довжиною 48 см. Вертикальна вісь пера трохи потовщена і в перерізі являє собою сплюснений ромб. Втулчастий черенок відносно короткий і тонкий (табл. IV, 41). Такі великі наконечники для списів відомі з поховань воїнів кінця старої ери, зокрема з поховання воїна в Дразовках біля Жданіц (Чехословаччина)⁶⁵.

Цікавою є знахідка двох наконечників для дротиків (табл. IV, 14, 29). Один з них має дуже довгу втулку і плоске ромбічне перо. Другий наконечник дротика аналогічний за формою першому, але значно менших розмірів.

Наконечники списів з розширеним в нижній частині пером характерні для кельтського озброєння. II ст. до н. е. було часом їх найбільшого поширення⁶⁶. Такі наконечники для списів відомі з Старого Градіска⁶⁷, час існування якого припадає на останні століття до нової ери. В похованні 36-му воїна на могильнику в Байчі-Влканові поруч з умбо-нами щита лежав наконечник списа, подібний до наконечників другого типу з Галіш-Ловачки⁶⁸. Могильник в Байчі-Влканові датується II—I ст. до н. е.⁶⁹

Наконечників для стріл всього знайдено 14, вони розподіляються на два типи.

I тип налічує п'ять втулчастих наконечників. Особливістю даного типу є плоске широке перо у формі невеликого трикутника з тонкими

⁶⁴ J. Filip, вказ. праця, стор. 158.

⁶⁵ J. Filip, *Pravěké Československeho*, Praha, 1948, стор. 265, рис. 61.

⁶⁶ J. Filip, *Keltové...*, стор. 165.

⁶⁷ J. Meduna, *Stare Hradiško*, Katalog...; F. Lipka, K. Snetina, вказ. праця.

⁶⁸ B. Venadik, *Keitské pohrebisko v Bajči-Vlkanove*, SA, VIII-2, 1960, стор. 401, 428, табл. IX, 20.

⁶⁹ Там же, стор. 429—430.

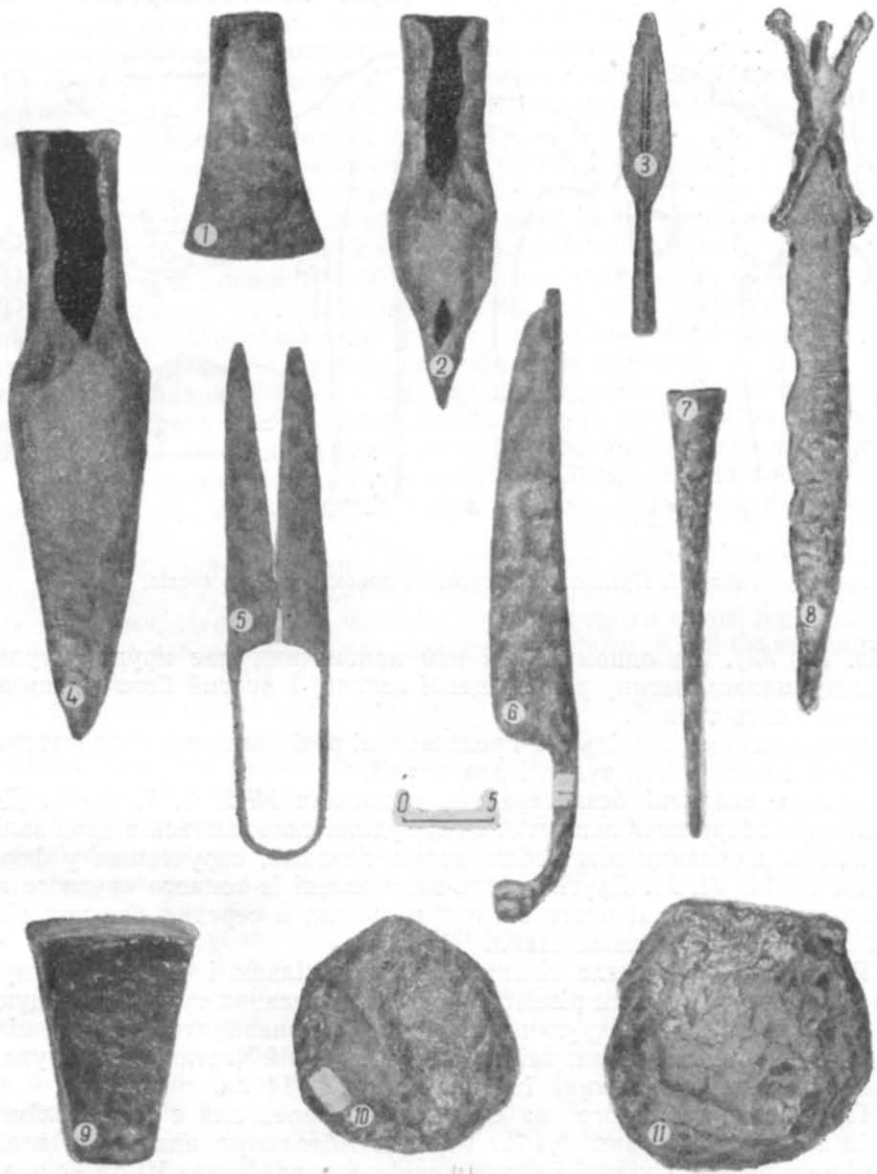

Табл. V. Залізний інвентар з поселення.

втягнутими шипами і тоненька, дуже витягнута втулка. Максимальна довжина цілих екземплярів становить 15 см (табл. IV, 1—5).

Цей тип має вісім черешкових наконечників. П'ять серед них мають плоске листовидне перо (табл. IV, 9—13), а три мають невелике потовщення по вертикалі пера (табл. IV, 6—8).

Очевидно, до предметів озброєння слід віднести знахідку грубо виконаного предмета у характерній формі наконечника для списа

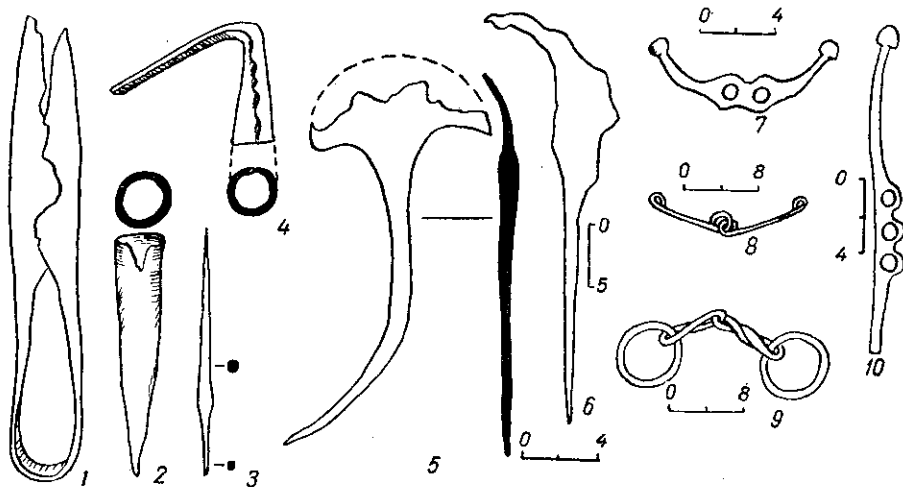

Табл. VI. Предмети скотарства і допоміжних промислів.

(табл. IV, 32). На одному кінці цей наконечник має круглу втулку, зроблену шляхом загнути розплющеної основи, а другий його кінець витягнута і загострена.

Нечисленними знахідками представлені речі кінського спорядження. Знайдено всього шість вудил і два псалії.

Вудила знайдено безпосередньо в житлах № 2, 3, 7, 9, 13. Два екземпляри збереглися повністю. Одні вудила складаються з двох залізних кілець, з'єднаних між собою двома петлями, скрученими у формі вісімки (табл. VI, 9). Другі вудила виготовлені із тонкого круглого залізного стрижня, кінці якого загнуті в кільця, а середня частина з'єднана кільцевими загинами (табл. VI, 8).

Решта вудил зберегла тільки по одному кільцю і частину з'єднуючого стрижня. Фрагменти різняться від вищеописаних тим, що з'єднуючі стрижні мають на кінці круглий отвір, в якому знаходиться бокове кільце. Судячи по фрагментах, всі вудила в середній частині мали рухоме з'єднання. Середня довжина їх становила 12—14 см.

Псалії відомо всього два екземпляри. Серед них є один залізний псалій з трьома дірками (табл. VI, 10). Абсолютно аналогічні псалії відомі на території Східної Європи в скіфських пам'ятках VI ст. до н. е.⁷⁰ Другий залізний псалій з двома отворами посередині і дугастими кінцями з шипами теж характерний для скіфських пам'яток IV ст. до н. е.⁷¹ (табл. VI, 7). Обидва псалії стоять осторонь комплексів поселення, і, очевидно, вони випадкові.

⁷⁰ В. А. Іллінська, Скіфська вузда VI ст. до н. е., Археологія, т. XIII, стор. 38—61.

⁷¹ К. Д. Смирнов, Меотский могильник у станицы Пашковской, МИА, № 64, стор. 306—307.

Прикраси

Серед великої кількості речових знахідок поселення прикраси становлять відносно нечисленну групу. За формою, технікою виготовлення і характером окремих орнаментальних деталей вони копіюють пізньолатенські прикраси Центральної Європи.

Прикраси з поселення представлені знахідками бронзових поясних ланцюжків різних типів, бронзовими й залізними браслетами, а також фібулами, намистом і незначною групою окремих ювелірних виробів.

Поясні ланцюжки. Асортимент поясних ланцюжків дуже показовий як за формою, так і за технікою виготовлення. Частина з них робилась з бронзи, а частина із заліза.

Серед бронзових ланцюжків є унікальні екземпляри, оздоблені червоною емаллю, що рідко зустрічається в пам'ятках цього часу.

1. Найбільший за розміром і складний за рисунком й технікою виготовлення бронзовий ланцюжок з червоною емаллю зберігся фрагментарно, загальна довжина — 86 см. Основою ланцюжка є круглі витягнуті (7,5 см) стрижні з наскрізними отворами на обох кінцях для скріплюючих кілець. Центральна частина стрижнів має невелике потовщення прямокутної форми з прямим жолобчастим орнаментом по краях. На шести із тринадцяти ланок в центральній частині є додатковий орнамент з чотирьох трикутних заглибин, розташованих основами паралельно боковим лініям площадки. Трикутні виїмки заповнені червоною емаллю, а в трьох випадках вони розділені між собою двома діагональними жолобками (табл. VII, 1). Одна ланка ланцюжка має боковий гачок для підвішування.

2. Бронзовий ланцюжок довжиною 25 см, який складається з п'яти округлих витягнутих стрижнів, з'єднаних між собою чотирма бронзовими кільцями. Центральна частина стрижнів трохи потоншена і оздоблена чотирма заглибленими паралельними лініями. Кінці стрижнів плавно загострені (табл. VII, 6).

Бронзові поясні ланцюжки середньолатенського часу відомі на всій території поширення кельтських пам'яток. Загальний тип їх більш-менш споріднений, але окремі незначні особливості можна побачити в багатьох місцезнаходженнях.

Я. Філіп розробив типологічну схему чоловічих залізних і жіночих бронзових поясних ланцюжків. Поясні ланцюжки з Галіш-Ловачки вписуються в перший тип жіночих поясів названої схеми, який набуває найбільшого поширення в II ст. до н. е.⁷²

Особливої уваги заслуговує червоноемалевий ланцюжок. Подібні бронзові ланцюжки з червоною емаллю відомі з Страдоніц, Желеч⁷³, Голубіце, Кобильніце⁷⁴. Схема ланцюжків, їх основа повністю збігаються. Художнє оформлення теж однакове, а відрізняються вони незначними деталями. Страдоніцькі і желецькі ланцюжки абсолютно однакові, а в порівнянні з нашими відзначаються більшою пишністю. Очевидно, вони походять з однієї і тієї ж ливарної форми⁷⁵. Бронзовий ланцюжок з червоною емаллю, знайдений на нашому поселенні, значно простіший за формою в порівнянні з пишними середньоевропейськими. Оскільки типологічно ланцюжки однакові, то в засвоєнні мешканцями Галіш-Ловачки «страдоніцької» форми сумніватись не доводиться. Не може підлягати сумніву і їх місцеве виробництво, добре засвідчене формами для відливання ланцюжків різних типів. Очевидно, під впливом «страдоні-

⁷² J. Filip, Keltové..., стр. 169—174.

⁷³ J. Filip, Praveké Československe, Praha, 1948, стр. 268.

⁷⁴ A. Prochazka, Gallska kultura na Vyškovsku, Brno, 1937, стр. 26.

⁷⁵ J. Filip, Keltové..., стр. 172.

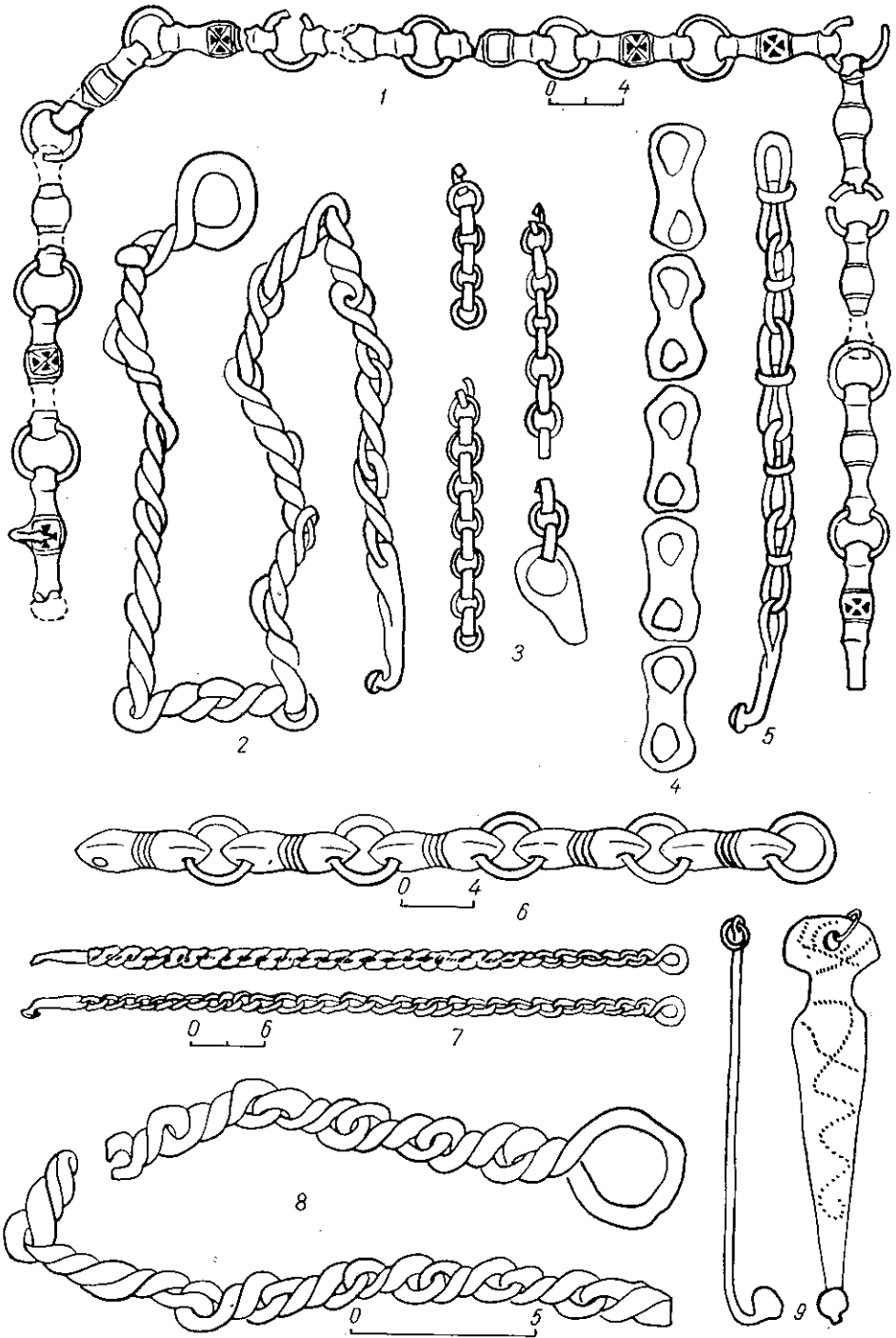

Табл. VII. Ювелірні вироби.

цької» форми на Галіш-Ловачці був відлтий і другий бронзовий ланцюжок, але дещо змінений, більш спрощений (табл. VII, 6).

Пишні бронзові ланцюжки, прикрашені емаллю, визнані жіночими прикрасами, як дорогоцінності належали представникам вищого суспільного прошарку⁷⁶. Знахідки їх зв'язані з багатими жіночими похованнями Центральної Європи, а також багатими житловими комплексами опідумів. Найбільшого поширення вони набувають в кінці середньолатенського часу. Профіль знахідок їх визначається скляними браслетами, браслетами з розеткою, фібулами складної конструкції, керамікою з лискованим орнаментом, що хронологічно припадає на II—I ст. до н. е.⁷⁷

Значну групу становлять залізні пояси різної форми і призначення, що походять як з житлових комплексів, так і з культурного шару поселення. Серед них є частини чоловічих поясних ланцюгів, що використовувалися для підвішування мечів і були необхідною частиною військового спорядження. Два таких ланцюжки, що відносяться до типу поясів з вибитим орнаментом, збереглися повністю. За формою і технікою виготовлення вони однакові. На одному кінці пояс має плоскі овальні кільця, а другий кінець поступово тоншає і закінчується витягнути стрижнем-застіжкою з відігнутою в бік головкою (табл. VII, 7). Кільця ланцюжка виготовлені у формі вісімки і скріплені шляхом гарячої ковки. Аналогічні пояси з вибитим орнаментом відомі з Іпельського Передмостя в Словаччині, Чинув в Чехії, Кобильнице в Моравії⁷⁸, Надькета Ако в Угорщині⁷⁹. Картографування поясів переконує в їх кельтській приналежності. Профіль знахідок поясів з вибитим орнаментом визначається фібулами з великою кулястою п'яткою і фібулами складової конструкції. Їх верхня хронологічна межа точно не визначена. Я. Філіп допускає найбільше поширення подібних поясів у II ст. до н. е.⁸⁰

Своєрідними є два поясні ланцюжки, кільця яких виготовлені з товстого круглого дроту. На одному ланцюжку збереглося дев'ять овальних кілець, закінчується він на одному кінці витягнутою залізною застіжкою з потовщеною і відігнутою вбік головкою. Другий ланцюжок складається з витягнутих овальних кілець, кожне з яких в середній частині стягнуте поперечним кільцем (табл. VII, 5). Пояси даного типу відомі в ряді пам'яток Чехословаччини (Леднице, Вишков⁸¹, Старе Градіско⁸² та ін.) і супроводжуються фібулами спаяної конструкції, наконечниками для списів з розширеним пером, що датуються II—I ст. до н. е.⁸³

Заслужовує на увагу невеликий залізний гачок-застіжка від поясного ланцюжка (табл. VII, 9). Старанно виготовлений з листового заліза гачок товщиною 2 мм має форму витягнутого трикутника з невеликою шийкою біля основи. Кінець, яким він кріпився до ланцюжка, зберіг тонке дротяне кільце, а протилежний кінець має відігнуту кулясту головку. Поверхня гачка оздоблена пунктирним зигзаговидним орнаментом.

Трапились також три фрагменти і один цілий ланцюжок (табл. VII, 8), виготовлені з круглого товстого дроту до 5 мм в перерізі. На одному кінці ланцюжок має кругле кільце, а на другому — гачок-застіжку. Ланки його виготовлені з дроту і скручені в середній частині двічі, а іноді і тричі (табл. VI, 2). Подібні ланцюжки співіс-

⁷⁶ J. Filip, Keltové..., стор. 172.

⁷⁷ Там же.

⁷⁸ Там же, стор. 170.

⁷⁹ A. Hunyady, Die Kelten..., стор. 118, табл. XV, 1—5.

⁸⁰ J. Filip, Keltové..., стор. 170.

⁸¹ Там же, стор. 163, рис. 50, 4, 5.

⁸² J. Meduna, Stare Hradiško, Katalog...

⁸³ J. Filip, Keltové..., стор. 171.

нують з описаним вище типом, і профіль знахідок їх збігається. Аналогічні пояси відомі в ряді поховальних пам'яток латенської культури (в Славкові біля Брно, в Дразовках), а також в опідумах (Менчін⁸⁴, Страдоніце, Старе Градіско⁸⁵ та ін.).

Серед речей ювелірного виробництва значне місце належить браслетам різних видів. З поселення Галіш-Ловачка відомо вісім цілих і кілька уламків браслетів.

Бронзові ручні браслети представлені трьома знахідками. Серед них масивний круглий браслет діаметром 10 см, вилитий в двосторонній формі. Зовнішня поверхня його прикрашена трьома рядами кулястих виступів та двома паралельними заглибинами (табл. VIII, 9). За формою браслет нагадує скляні браслети останнього століття старої ери з кельтських ґрунтових могильників Чехословаччини⁸⁶. Другий рельєфно прикрашений браслет з тонкою основою має на зовнішньому боці три симетрично розташовані сферичні виступи. З двох боків кожного виступу знаходяться маленькі круглі площадки (табл. VIII, 14). За типологічною схемою бронзових браслетів латенської культури, розробленою Я. Філіпом, описаний браслет за характером орнаменту найближче стоїть до рельєфних браслетів з потовщеною середньою частиною⁸⁷. Проте він значно товщий, і орнамент його значно бідніший. Відсутність аналогій дозволяє припускати місцеву форму даного браслета. Третій ручний браслет виготовлений з бронзового стрижня з незімкнутими тонкими кінцями і бугорчастою поверхнею (табл. VIII, 15). Знайдено також невеликий (2,5 см довжиною) уламок лігнітового браслета.

Бронзовий ножний браслет з трьох тонких сферичних півкуль, з'єднаних між собою за допомогою осі-заклепки. Між півкулями розміщені невеликі гранчасті виступи, які прикривають вісь (табл. VIII, 18). Ножні браслети з трьома і чотирма сферичними виступами у формі півкуль є типовими прикрасами для Карпатської котловини. Вони відомі з могильника біля Іпельського Передмостя⁸⁸, з могильника Надьгорчок, Вашашсентіван (Угорщина)⁸⁹ та ін. Ножні браслети з випуклими трьома і чотирма півкулями проходять через горизонт поясних ланцюжків з вибитим орнаментом і відносяться до кінця II—I ст. до н. е.⁹⁰

Залізні ручні браслети з дрібними густими нарізками на зовнішній поверхні збереглися в трьох екземплярах. Вони невеликі за розмірами і досить грубі за технікою виконання. Один з них має овальну форму з більшим діаметром 9 см. Кінці його розімкнуті і трохи потовщені (табл. VIII, 11). Другий браслет менших розмірів і має форму стремені (табл. VIII, 9). Залізні браслети подібної форми не трапляються в латенських пам'ятках Європи. Типологічно вони можуть бути віднесені до групи стрижневих бронзових браслетів дуже стійких форм, які існують від епохи пізнього гальштату до останніх століть до нової ери⁹¹.

Серед ручних браслетів є один невеликий екземпляр (діаметр 6 см), зовнішній бік якого прикрашений кулястими напівсферичними виступами (табл. VIII, 10). За формою він нагадує браслети з листової бронзи, які трапляються в могильниках Чехословаччини (напри-

⁸⁴ W. K r ä m e r, The oppidum of Manting..., стор. 200, рис. 7, 2.

⁸⁵ J. P i č, Hradište u Stradonic...; J. M e đ u n a, Stare Hradiško, Katalog..., tabl. XXXIV, 1, 4.

⁸⁶ J. F i l i p, Keltové..., tabl. XXVIII, 3; XCVII, 8.

⁸⁷ Т а м ж е, стор. 128, табл. VI, XI; XII, 13.

⁸⁸ Т а м ж е, стор. 136, табл. CII, 7.

⁸⁹ M. L a j o s, A korai La-Tén kultúra..., стор. 38.

⁹⁰ J. F i l i p, Keltové..., стор. 136.

⁹¹ Т а м ж е, стор. 127.

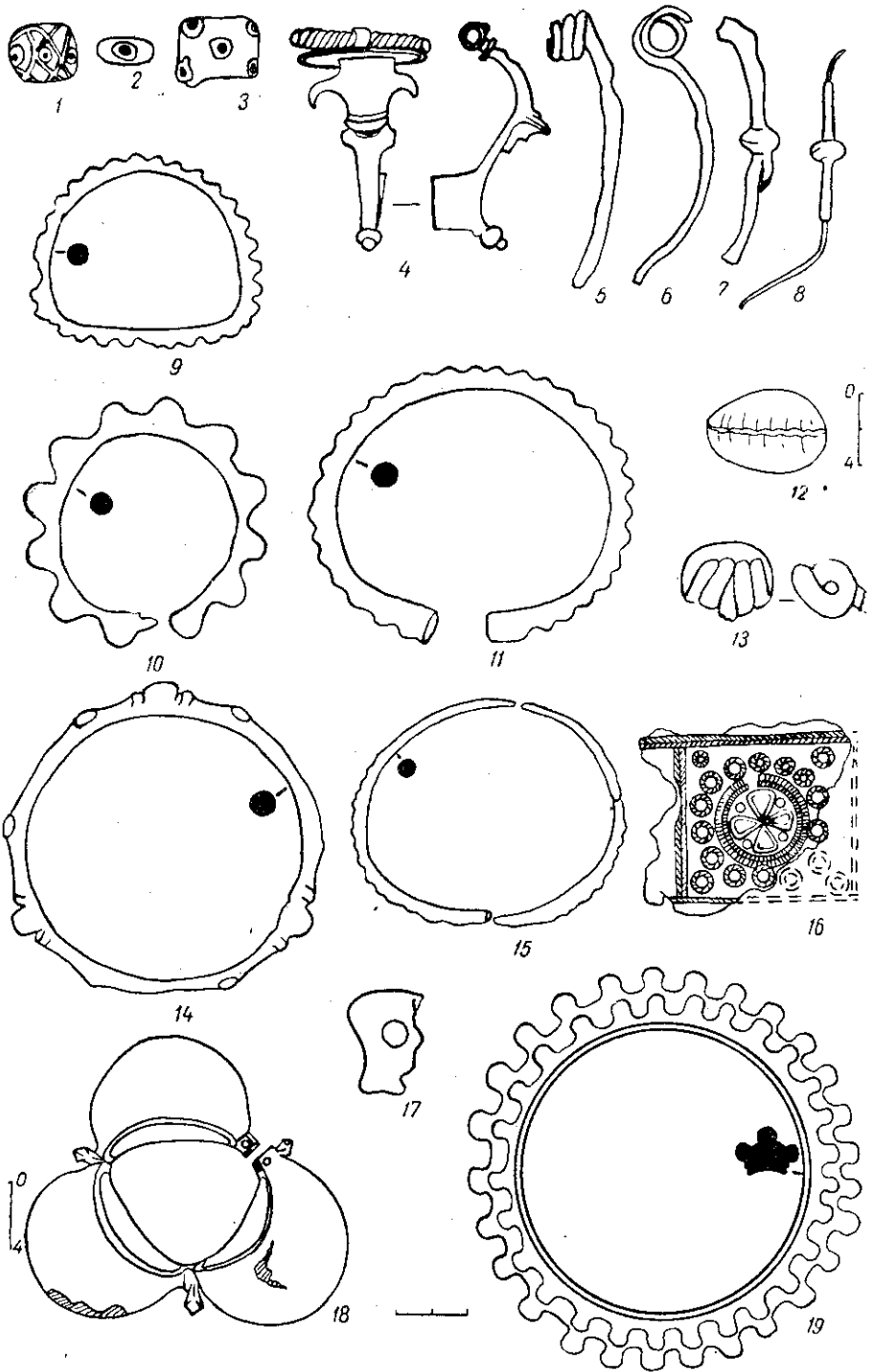

Табл. VIII. Ювелірні вироби.

клад, з Комятіце). Хронологічний діапазон їх охоплює період від середини I тисячоліття до н. е. до самого рубежу нової ери, коли вони трапляються разом з лігнітовими браслетами (Велка Маня, Гурбаново-Бахеров Маер⁹² та ін.). Спільність форм залізних браслетів Галіш-Ловачки і бронзових браслетів Центральної Європи наводить на думку про місцеву імітацію середньоевропейських бронзових зразків.

Серед ручних браслетів знайдено також два фрагменти гладких лігнітових браслетів, поширених в кельтських пам'ятках I ст. до н. е.

Висока ковальська майстерність ремісників поселення проявилась у виробництві залізних фібул різних форм. Всього збереглося п'ять залізних і чотири бронзових фібули.

Фібули можуть бути розподілені на кілька груп. Більшість з них (6 шт.) відноситься до типу пізньолатенських фібул складової конструкції (за типологією Я. Філіпа). Серед них переважають залізні дротяні фібули з дугастою спиною і пружиною в кілька завитків, іноді з невеликою кулькою на вигині спинки (табл. VIII, 5, 8, 13). Такі фібули набувають поширення в I ст. до н. е., і профіль їх знахідок визначається лігнітовими і скляними браслетами, широкими листопадібними наконечниками для списів та ін.⁹³ Три бронзові фібули відносяться до рідкісних схем доби пізнього латену, і хронологічно вони переживають рубіж старої ери (табл. VIII, 4).

До речей ювелірного ремесла слід віднести також 13 намистин із скла і пасти (табл. VIII, 1—3). Найчисленнішу групу становлять очкасті намистини із синьої, чорної, коричневої і зеленої пасти. Вони мають круглу, трохи приплюснуту форму з великим отвором посередині. Вічка в більшості з них зроблені на білому фоні голубою пастою (табл. VIII, 2, 3). Цікавим є екземпляр коричневої намистини з жовтими круглими плямами по боках і коричневими вічками на них. Поле між плямами оздоблене білими хвилястими лініями (табл. VIII, 1). Трапляються також намистини з чорної пасти з фігурним краєм або з білою зигзагоподібною лінією посередині.

На поселенні знайдено також кілька уламків окремих речей ювелірної роботи.

1. Цікава знахідка бронзової масивної пластини, оздобленої складним орнаментом в техніці накладної скані (табл. VIII, 16). Пластина збереглась у формі неправильного прямокутника. Центральним узором її є розетка у вигляді чотирьох овальних пелюстків, між якими симетрично розташовані чотири маленькі кульки. Розетка обведена колом з двох дротиків, прикрашених порізним орнаментом. Над ним розташовано 12 маленьких кружків з таким же порізним орнаментом. Весь узор окреслений прямокутником з дроту, оздобленого косими нарізками. Верхня і бокова сторони прямокутника складаються з двох паралельних дротів, а нижня — з одного. У кожному внутрішньому куті прямокутника розташований кружок.

2. Невеликий уламок бронзової речі у вигляді стилізованої головки тварини з діркою на місці ока (табл. VIII, 17).

3. Як прикраси вживались і морські ракушки, яких знайдено на поселенні дві (табл. VIII, 12).

Предмети побуту

Побутовий матеріал поселення становить найчисленнішу групу знахідок. Проте у порівнянні з іншими речами він виглядає досить бідно. Побутові речі включають кілька груп керамічних і залізних знахідок.

⁹² J. Filip, Keltové..., стор. 123.

⁹³ Там же, стор. 112.

Керамічні вироби. Кераміка серед матеріалів поселення займає дуже невеликий процент. За формою і технікою виготовлення, а також за культурною приналежністю і хронологічними рамками кераміка відзначається великою строкатістю і різноманітністю. Вона представлена 35 цілими посудинами і незначною кількістю фрагментів. Вся кераміка за технікою виготовлення поділяється на дві великі групи: кружальну і ліпну. За формою і орнаментальними мотивами кераміку кожної з названих груп можна поділити на ряд типів.

Кружальна кераміка. За культурною приналежністю кружальну кераміку поселення Галіш-Ловачка слід визнати латенською. Вона представлена п'ятьма цілими посудинами і 20 уламками від горщиків. В цілому кружальна кераміка становить одну шосту частину в загальній кількості посуду. За технологічними ознаками кружальна кераміка поділяється на графітовану (з великою домішкою графіту в тісті) і кераміку з домішкою піску в добре відмученому тісті.

Серед графітованої кружальної кераміки можна виділити два типи посуду, що були у вжитку на поселенні. Це невеликі кухонні горщики висотою 10—12 см і великі плоскодонні посудини для зберігання продуктів.

Кухонні горщики товстостінні, мають баночну форму із слабвираженою шийкою. Зовнішня поверхня посудин добре заліскована і прикрашена орнаментом. Зберігся цілий приземкуватий горщик із широким вінцем і опуклими стінками, прикрашеними густими вертикальними насічками. Цей горщик має типову для латенської графітованої кераміки форму (табл. IX, 23). Другий широкодонний горщик баночної форми — з майже вертикальними стінками, оздобленими у верхній частині рядом горизонтальних круглих наколів (табл. IX, 25).

Решта графітованої кераміки збереглась в уламках. Більшість фрагментів належить вінцям товстостінних горщиків приземкуватої форми. Стінки вінця прикрашені густими вертикальними начосами. В деяких випадках під вінцями нанесений пунктирний орнамент косими лініями. Трапляються також фрагменти, шийка яких прикрашена зигзагоподібною заглибленою лінією (табл. IX, 1—8).

Уламки графітованої кераміки вказують на широке застосування великих плоскодонних посудин: як гладкостінних, так і прикрашених вертикальними начосами (табл. X, 10—11). Цікавими є кілька фрагментів графітованої кераміки, що збереглись разом із залізними пластинками, які скріплювали реставровану посудину (табл. IX, 9).

Кухонні горщики з вертикальними начосами відносяться до поширених форм кельтського графітованого посуду. Вони трапляються буквально на всіх латенських пам'ятках і є однією з характерних рис кельтської кераміки. Найбільшого поширення такий посуд набув у II—I ст. до н. е.⁹⁴

Зовсім не характерним для пам'яток латену Середньої Європи є баночний плоскодонний горщик з майже вертикальними стінками і дуже широким горлом (табл. IX, 25). Відсутність аналогії посудинам даного типу дозволяє припустити, що це — місцева форма горщика, нав'яна більш досконалою кельтською графітованою керамікою. Подібні горщики на території Закарпаття відомі з синхронних Галіш-Ловачці поселень в с. Ново-Клинове, Берегівського району⁹⁵, і м. Винogradов⁹⁶.

Кераміка з домішкою піску представлена трьома посудинами і двома невеликими фрагментами. Сюди відносяться два невеликі сіро-

⁹⁴ B. Benadik, Grafítovaná keramika v latenských hrobach na Slovensku, SA, IX, 1—2, 1961, стор. 175—188.

⁹⁵ В. І. Бідзіля, вказ. праця.

⁹⁶ Фонди Ужгородського музею.

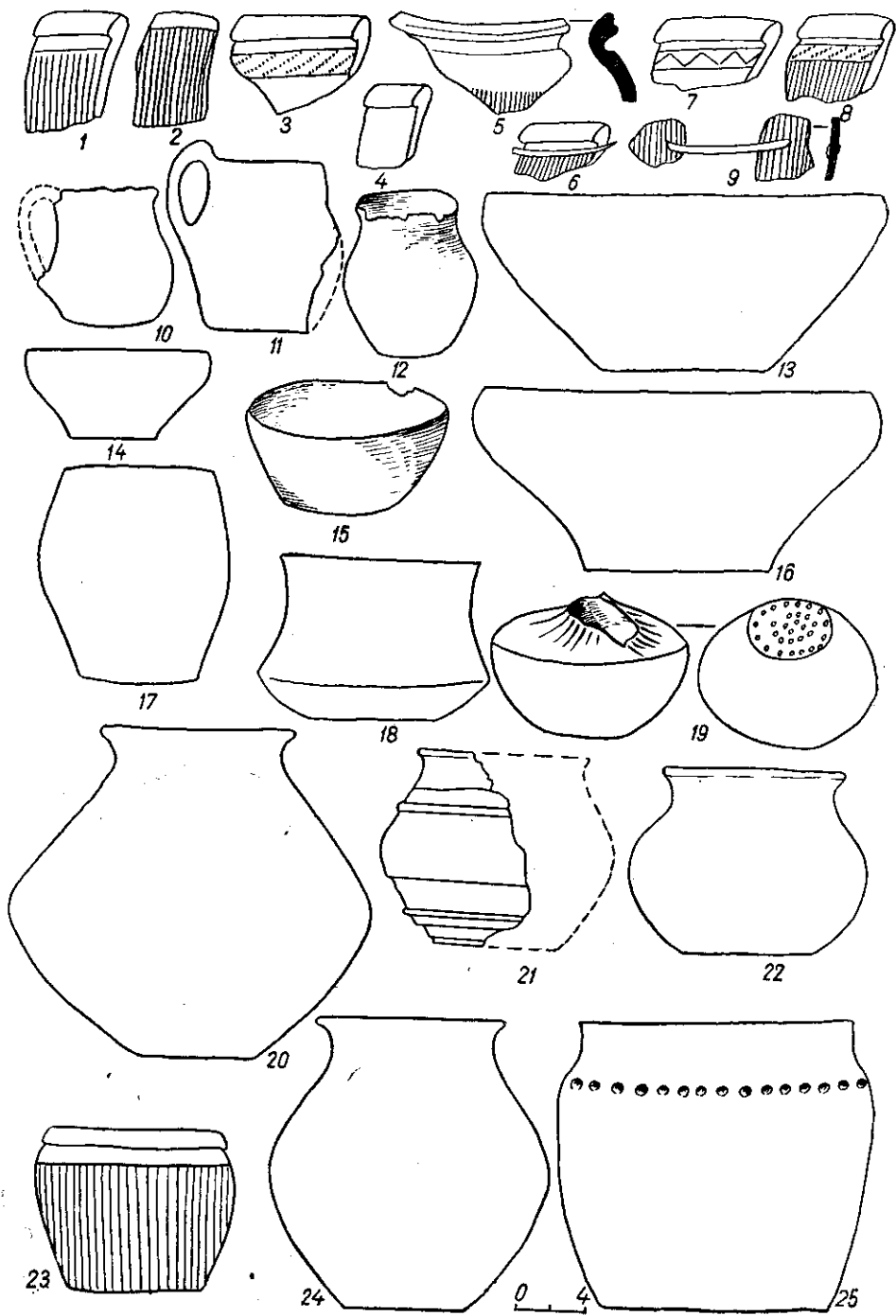

Табл. IX. Кераміка.

глиняні горщики висотою 10 см. Один з них (табл. IX, 22), приземкуватої форми з роздутим тулубом, має добре профільовані вінця. Тісто доброго гатунку, густе. Другий горщик — такого ж розміру, але дещо біконічної форми — відзначається складним профілем, прикрашений горизонтальними валиками (табл. IX, 21).

Серед даної групи кераміки цікавий тонкостінний сіроглиняний глечик з роздутою у формі миски нижньою частиною і вузьким горлом. На денці глечика трьома концентричними кругами розташовані круглі дірки (табл. IX, 19).

Два фрагменти тонкостінних мисок походять від ребристої частини посудини. На старанно пригладженій поверхні нанесений вічковий орнамент у формі трикутника (табл. X, 8, 9).

Сіроглиняна кружальна кераміка поселення теж відноситься до типу кельтського посуду. Плоскодонні опуклобокі горщики, так само, як і складнопрофільовані горщики з горизонтальним гладким валиком, — характерна форма пізньолатенських комплексів (Гурбаново, Велка Маня, Іпельське Передмістя). Подібна кераміка в II ст. до н. е. набуває великого поширення в Австрії, Моравії, словацько-угорській області⁹⁷. В цей час характерним в латенських пам'ятках стає і вічковий орнамент.

Ліпна кераміка. Асортимент ліпного посуду значно більший, ніж кружального. Він грубої роботи з домішками дрібнозернистого піску, а іноді і шамоту в тісті. Посуд даної групи представлений великими і малими горщиками, мисками із загнутими всередину краями, глечиками з петельчастою ручкою, а також мініатюрними посудинками різних форм.

Серед ліпної кераміки чітко виділяється тип посуду, що копіює форму латенських кружельних посудин. Решта кераміки, більш своєрідна як за формою, так і за характером орнаменту, продовжує місцеві традиції попередньої доби — куштановицької культури.

Ліпний посуд, що повторює форми латенської кружальної кераміки, налічує чотири горщики. До них відносяться два порівняно великі чорнолисковані горщики з роздутим, майже біконічної форми тулубом і горизонтальними вінцями. Посудини відзначаються старанним виготовленням з добре відмученої глини (табл. IX, 20, 24).

Третій горщик — приземкуватої форми, має витягнуті вертикальні вінця і плоский біконічний тулуб з широким дном. Товщина стінок становить 1,2 см. В глині багато домішок дрібнозернистого піску (табл. IX, 18).

Даний тип посуду включає і невеликий глечикоподібний горщик з плавнороздутим тулубом і вузьким вертикальним горлом. Горщик виготовлений з добре промішаної червоної глини. Зовнішня поверхня пригладжена (табл. IX, 12).

Всі перелічені посудини об'єднує старанність гатунку глини і витриманість пропорції. За формою вони імітують кружальні посудини пізньокельтських пам'яток Середньої Європи.

Ліпний посуд, що продовжує традиції куштановицької культури, представлений великими і малими мисками і мініатюрними посудинами різних форм.

Дві чорнолещені миски (табл. IX, 13, 16) із загнутими всередину вінцями відносяться до поширеного типу другої половини I тисячоліття до н. е. Їх генетичну основу знаходимо ще в епоху пізньої бронзи. Дуже характерні вони для комплексів куштановицької культури місцевої території, з якої вони прямо переростають в епоху латену. Третя миска аналогічна описаним вище і відрізняється тільки значно мен-

⁹⁷ J. Filip, Keltové..., стр. 210—211.

шими розмірами (табл. IX, 14). Четверта миска має форму зрізаного конуса і у верхній частині закінчується простим горизонтальним зрізом (табл. IX, 15).

Численну групу посуду становлять невеликі черпачки з петельчастими ручками. Серед 10 черпачків два прикрашені шишечкоподібними орнаментами, нанесеними в середній або верхній частині тулуба (табл. X, 23, 26). Інші відзначаються дещо роздутим в середній або нижній частині корпусом (табл. IX, 10—11; табл. X, 25, 27—31).

Горщики ручної ліпки відзначаються невеликими розмірами і грубим тістом з великою домішкою піску. Поверхня їх часто шорстка, нерівномірно випалена. Два з восьми горщиків мають баночну форму з слабовираженими вінцями (табл. IX, 17, табл. X, 12). Решта посудин прикрашена орнаментом. Три горщики мають по чотири симетрично розташованих на корпусі шишечки (табл. X, 19, 20, 24). Інші два горщики такої ж форми, тільки прикрашені наліпними валиками (табл. X, 21, 22) з пальцевими вдавленнями. Останній горщик розглядуваного типу має кулясту форму з боковими шишечками у верхній частині, між якими нанесений нігтьовий орнамент (табл. X, 18).

Решту ліпного посуду становлять мініатюрні горщики, виліплені з сухого тіста з великою домішкою піску (табл. X, 15—17). Один з них у верхній частині корпусу має нігтьовий орнамент (табл. X, 14).

В цілому характерною ознакою ліпного посуду поселення Галіш-Ловачка є надзвичайна його архаїчність. Більшість форм генетично входить в гальштатську епоху і майже беззмінно існує з гончарною керамікою останніх століть до н. е. Така архаїчність кераміки може бути пояснена міцними традиціями куштановицької культури, яка складається десь у VII ст., коли вона і вбирає в себе гальштатські форми.

Якщо порівняти посуд з могильників і деяких поселень куштановицького типу в Закарпатті (села Куштановиця, Буковинці, Ставне, Голубин, Колодне, Білки та ін.)⁹⁸ з посудом з Галіш-Ловачки, то знайдемо багато спільних ознак. Так, наприклад, для типових куштановицьких мисок із загнутими всередину вінцями характерним є зачорнювання поверхні за допомогою одимлювання чи графітування. В мисках з Галіш-Ловачки маємо ту саму форму з чорним лискуванням. Невеликі черпачки з Галіш-Ловачки теж є прямими аналогіями куштановицьким черпакам. В куштановицькому могильнику Білки-Осїй трапляються черпаки напівсферичної форми з трохи сплющеним дном⁹⁹, дуже подібні до наших черпаків. Те саме можна сказати і про форми широкогорлих горщиків з наліпним валиком, про орнамент з шишечкоподібних відростків, про технологію глиняної маси і ряд інших дрібних деталей, що спільних кераміку Галіш-Ловачки з пам'ятками куштановицького типу.

Деякі риси орнаментальних мотивів посуду Галіш-Ловачки знаходять аналогії серед гетьських пам'яток¹⁰⁰. Проте загальна форма гетьської кераміки і посуду з Галіш-Ловачки різняться, що й не дозволяє їх змішувати. Особливо це стосується черпаків з наліпними шишечками. Подібні черпаки на території Румунії і Молдавії мають своєрідну лійчасту форму з широким горлом і вузьким дном, а також дуже масивною ручкою.

В той же час орнамент у вигляді наліпного валика з невеликими вдавленнями можна розглядати як своєрідне перетворення валика із

⁹⁸ J. Zatlukál és E. Zatlukál, Adatok Podkarpatska Rusz praehistoriájához, Munkács, 1937, стор. 90—145.

⁹⁹ М. Ю. Смішко, Курганний могильник ранньозалізного віку в с. Білках, АП УРСР, т. VI, стор. 26.

¹⁰⁰ Див. V. Pârvaп, Getica.

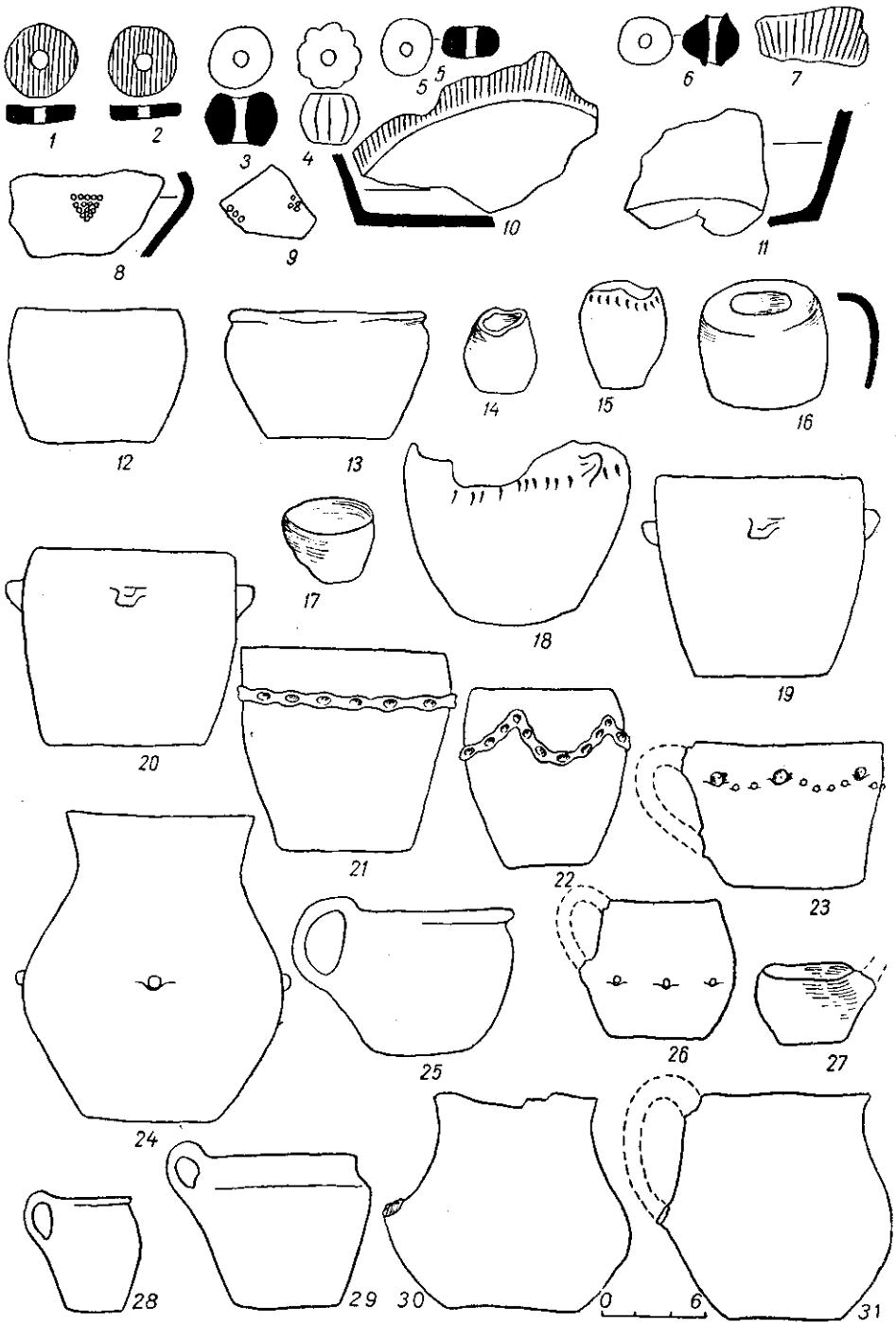

Табл. X. Кераміка.

защипами чи косими насічками, якими прикрашався посуд в західно-подільській культурі скіфського часу¹⁰¹. Таке змішування різноетнічних елементів є своєрідною рисою кераміки Галіш-Ловачки. Це слід пояснювати різносторонніми зв'язками мешканців поселення, що впливали з географічного положення території, на якій вони жили.

Для повного аналізу керамічних виробів слід розглянути глиняні прясла. Колекція прясел налічує 30 штук. Вісім прясел виготовлено із стінок посуду і має круглу форму з отвором у центрі. П'ять з них виточені з жовтоглинних ліпних стінок, а три з товстостінних кружалних посудин з домішкою графіту в тісті і з горизонтальними канелюрами (табл. X, 1—6). Решта прясел виліплена з глини з великою домішкою піску.

Побутові речі з заліза

Серед великої кількості металевого інвентаря поселення значна частина припадає на побутові речі. На жаль, фрагментарність знахідок не завжди дозволяє визначити їх призначення. Саме через це розглянемо тільки найбільш яскраві речі, віднісши всі інші фрагменти до металевих виробів різного роду.

Залізні речі побуту найповніше представлені різними типами ножів. Серед них є великі ножі-сікачі і маленькі кухонні ножики з горбатою спиною.

Ножів-сікачів на поселенні знайдено 12. За зовнішнім виглядом вони нічим не відрізняються від ножів, поширених в латенських пам'ятках Центральної Європи. Ножі-сікачі характеризуються товстою вигнутою спинкою і дугастою ручкою. Середня довжина їх — 36 см, ширина леза в основі — 5—6 см, товщина спинки — до 0,5 см. Серед 12 ножів можна виділити п'ять екземплярів, ручка яких закінчується невеликим круглим кільцем (табл. XI, 2), чотири ножі мають на кінці ручок невеликі кульки (табл. XI, 3) і в трьох випадках маємо на кінці ручок плоскі кружки (табл. XI, 1).

Для латенських пам'яток Європи характерні кілька варіантів ножів-сікачів. Найраніші ножі гальштатсько-латенської форми побутують аж до IV ст. до н. е. Характерною їх особливістю є широкий плоский відросток на кінці ручки, що знаходиться в одній площині з лезом. З II ст. до н. е. з'являються ножі, що мають загнуту під кутом ручку або кулясте закінчення. Появу подібних ножів в Карпатському басейні Я. Філіп відносить до кінця II—I ст. до н. е.¹⁰². В Словаччині вони відомі з могильника в Кошицях і датуються пізнім варіантом духцовських фібул, фібулами з кулястою п'яткою. Подібні ножі в дуже великій кількості відомі із пізньокельтських городищ (Старий Колін, Страдоніца, Ліпани, Гольяре, Старе Градіско і т. д.).

Кухонні ножі мають значно менші розміри, ніж ножі-сікачі. Частина з них відноситься до групи дуже поширених ножів з горбатою спинкою, які були характерні для другої половини I тисячоліття до н. е. і перших століть н. е. Решта відноситься до звичайних ножів з прямою спинкою, які різняться між собою формою і способом кріплення ручки.

Ножі із зігнутою спинкою мають тонкий круглий черенок для насадки ручки (табл. XI, 4). Леза більшості з них вузькі, стерті від довгого користування. Довжина ножів з горбатою спинкою коливається від 10 до 20 см.

¹⁰¹ М. Ю. Смішко, Карпатські кургани першої половини I тисячоліття нашої ери, К., 1960, стор. 102.

¹⁰² J. Filip, Keltové..., стор. 174.

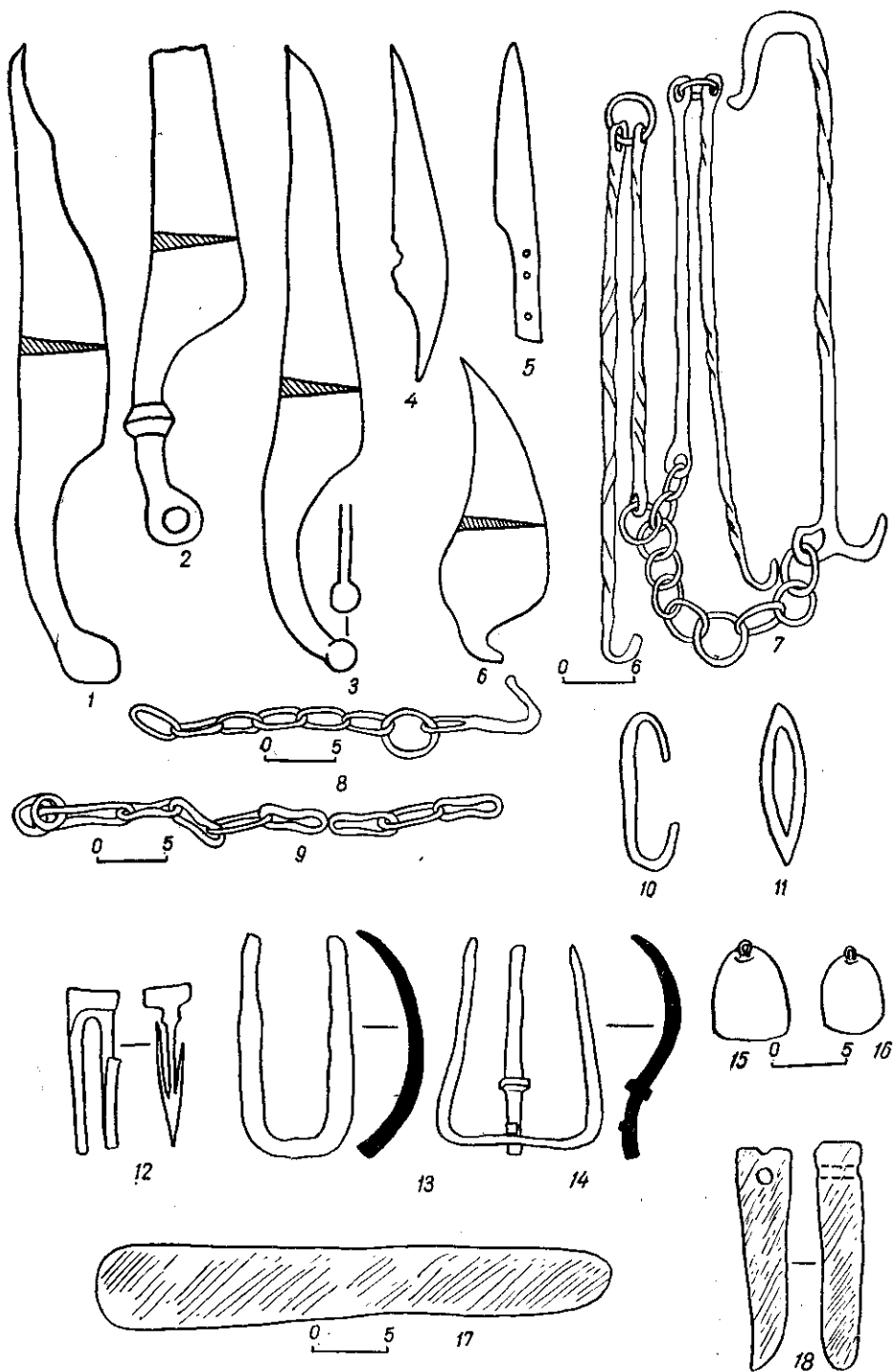

Табл. XI. Побутові речі.

Найпоширенішою групою є ножі з відносно прямою спинкою. Такіх на поселенні знайдено п'ять. Порівняно широке лезо їх закінчується видовженим черенком для насадження ручки.

Два ножики відрізняються від описаних способом кріплення ручки, на якій зроблено по 2—3 заклепки (табл. XI, 5).

Окремі речі побуту дають добре уявлення про домашню обстановку мешканців поселення. Це, зокрема, ланцюжок для підвішування котла (табл. XI, 7), дуже характерний для пізнього етапу латенської культури. Інші ланцюжки, знайдені на поселенні, відносяться до речей домашнього господарського призначення. Виготовлені вони із заліза і відрізняються типом і функціональним застосуванням. До них відносяться фрагменти двох великих ланцюжків, виготовлених з товстого круглого дроту (табл. XI, 8, 9). Вони могли застосовуватися тільки для якихось господарських цілей. Подібні масивні залізні ланцюжки відомі в Страдоніцах¹⁰³, Старому Градіску¹⁰⁴, але їх призначення теж точно не встановлено.

З кухонних принадлежностей значний інтерес становить знахідка двозубих і тризубих залізних вил (табл. XI, 13, 14). В профілі вони трохи вигнуті. Кінці добре загострені, а основа має форму дужки.

Серед речей побутового характеру є також одна залізна листопадібна бритва, характерна для I тисячоліття до н. е. Лезо бритви дуже широке, вигнуте, товщиною 6 мм (табл. XI, 6). Цікаво відмітити також знахідку трубчастого замка. Зберігся тільки запірний механізм (табл. XI, 12). З культурного шару поселення походить також п'ять залізних кресал різної форми (табл. XI, 10—11).

Опис металевого інвентаря був би неповним, якби ми не звернули увагу на величезну кількість різноманітних поковок, точне застосування яких визначити зараз неможливо, але які в комплексі з іншими речами свідчать про широкий розвиток на поселенні залізообробного ремесла і добре налагоджений побут. Тут знаходимо гачки різного роду, кільця, пластинки, гвіздки і т. п.

Точильні бруски. В фондах Ужгородського обласного музею зберігаються три екземпляри брусків з поселення. Це, звичайно, далеко не повний набір того, що фактично було у вжитку мешканців. Ці три бруски мають різну форму, розміри, зроблені вони з різних матеріалів, що свідчить про різне їх застосування. Один точильний брусок з крупнозернистого пісковика, довжиною 36 см і шириною 4,5 см. З одного боку вся поверхня рівно заглажена. Це — робоча частина (табл. XI, 17). Розміри бруска досить великі і дозволяють говорити про його «стаціонарне» використання в металообробній майстерні, де він вживався для відшліфовування різного роду виробів.

Інші два бруски значно менших розмірів і відносяться до розряду точильних каменів, що підвішувались до пояса (табл. XI, 18).

Поховальні пам'ятки Галіш-Ловачки

Висвітлення поховальних пам'яток поселення зв'язане з певними труднощами, викликаними відсутністю графічної і детальної описової фіксації. Невеликі роботи по дослідженню могильника були здійснені Т. Легоцьким в середині минулого століття. З того часу дослідження на могильнику не проводились, а його площа систематично руйнувалась кам'яним кар'єром і плантажем виноградників.

Про результати робіт Т. Легоцького не збереглося майже ніякої документації. Тільки в опублікованій археологічній карті Т. Легоцького є деякі дуже незначні дані про могильник Галіш-Ловачки. Вони

¹⁰³ J. Pič, вказ. праця, стор. 81, табл. XI і XII.

¹⁰⁴ J. Lipka, K. Šnětina, Stare Hradiško...

дають можливість встановити місце могильника, характер поховальної споруди і звичай поховання. На жаль, немає достатніх даних, за допомогою яких достовірно можна було б визначити культурно-хронологічну належність поховань могильника. За даними, що збереглись, можна говорити про залишки трьох могильників в районі поселення.

Одне поховання було відкрите в 1844 р. на південному кінці гори Галіш. Зараз майже вся ця площа знищена кам'яним кар'єром (рис. 1). Тут випадково було виявлено чоловічий скелет у витягнутому положенні. Біля поховання було знайдено 30 товстих срібних монет, що імітують тетродрахми Філіпа і Александра Македонського. Скелет був обкладений плоскими вертикальними плитами у формі прямокутного ящика ¹⁰⁵.

Тоді ж було виявлено ще два поховання, але вже на південно-західному схилі гори Ловачки. Одне з поховань являло собою трупопокладення в кам'яному ящику і, подібно до описаного вище, супроводжувалось «жменькою» срібних тетрадрахм Александра Македонського ¹⁰⁶. Друге поховання виявлено поруч. Характер поховальної споруди невідомий. Зафіксовано трупопокладення у витягнутому положенні. Кістяк супроводжувався дрібними уламками окисленої залізної речі ¹⁰⁷.

Дослідження поховальних пам'яток в районі поселення проводилось також на горі Обуч, що майже перпендикулярно примикає з північно-західної сторони до гори Галіш. В 1868 р. Т. Легоцьким тут було розкопано кілька курганных насипів могильника. Тепер могильник повністю зруйнований ріллею. Матеріали з розкопок не фіксувались і пропали безслідно. Скільки курганів було розкопано — невідомо. В археологічній карті Легоцький зазначає, що він розкопав більшість помітних насипів.

В усіх розкопаних курганах на горі Обуч Т. Легоцьким були виявлені трупоспалення, здійснені на місці. Тут були виявлені рештки людських кісток, скупчення попелу і вугілля від вогнищ, яке залягало на рівні прикритого горизонту. Серед решток трупоспалення іноді траплялись незначні фрагменти грубого товстостінного ліпного посуду ¹⁰⁸.

Відсутність інвентаря з розкопок кургана ускладнює визначення хронології могильника і його культурної приналежності.

Розглянутий матеріал дозволяє виділити три імовірні місця могильника: південний кінець гори Галіш; південно-західні схили гори Ловачки (в обох випадках трупопокладення в кам'яних ящиках) і курганный могильник на плато Обуч. Щодо південного кінця гори Галіш, то можемо зазначити, що дуже вузька горизонтальна площадка хребта була надто малою для місця систематичного поховання, і основний могильник такого великого поселення, як Галіш-Ловачка, тут не міг розміститися. Розширити ж його площу за рахунок схилів було неможливо, бо вони дуже стрімкі. Що стосується схилів Ловачки, то тут теж занадто стрімкі схили для стаціонарного могильника. Випадково знайдені на цих місцях три поховання тільки можуть підтвердити короткочасність існування могильника на них. Найімовірніше, тут була незначна кількість випадкових чи окремих поховань, а великий курганный могильник на плато Обуч був основним місцем для поховання небіжчиків.

Матеріали поховальних пам'яток дозволяють визнати біритуальність похоронного звичаю і поховальних споруд у мешканців поселен-

¹⁰⁵ Т. Легоцьку, вказ. праця, т. II, стор. 74.

¹⁰⁶ Там же, т. I, стор. 25.

¹⁰⁷ Там же, т. II, стор. 74.

¹⁰⁸ Там же, т. I, стор. 84; т. II, стор. 74.

ня, захоронення трупів відбувалось в кам'яних ящиках прямокутної форми або в ґрунтових ямах на плоских (ґрунтових) могильниках. Такий звичай широко відомий у кельтських племен Центральної Європи. Він прийшов на зміну більш раннім курганним насипам епохи пізньої бронзи і раннього залізного віку¹⁰⁹. Курганні могильники в латенській культурі співіснують поруч з ґрунтовими тільки на її окраїнах, де були міцними місцеві традиції.

Хронологія

Одним з найбільш надійних критеріїв для датування поселення були знахідки в житлах і могильнику Галіш-Ловачки монет, що імітують тетрадрахми Філіпа і Александра Македонського. Спираючись на ці знахідки, Т. Легоцький, наприклад, відносив час існування поселення до IV—III ст. до н. е., а в більшості випадків сумарно вказував на другу половину I тисячоліття до н. е.¹¹⁰ Оскільки хронологія кельтських старожитностей не була достатньо розроблена, така неточність Легоцького може бути цілком виправдана. Проте не можна визнати аргументованою дату IV—II ст., зовсім недавно запропоновану для поселення М. Ю. Брайчевським¹¹¹, яка являє собою механічне повторення датування Т. Легоцького, зробленого більш ніж 50 років тому.

Аналіз матеріалу, проведений вище, дає ряд орієнтовних дат різних груп інвентаря, які дозволяють уточнити хронологію поселення в цілому.

Найранішою знахідкою на поселенні є скіфський трьохдірчастий псалій VI ст. до н. е. Другий скіфський псалій відноситься до IV ст. до н. е. Датування скіфської кінської зброї, добре розроблене для території Східної Європи, дає можливість визначити час і наших псаліїв¹¹². Але вказані речі є поодинокими і випадають із загального комплексу. Тільки з натяжкою можна було б віднести до VI—IV ст. до н. е. ліпну кераміку архаїчних форм, яка, втім, теж датується дуже загально. На наш погляд, немає достатніх даних, які б дозволяли говорити про існування життя на поселенні в VI—IV ст. до н. е.

Абсолютна більшість знахідок поселення відноситься до кінця III—I ст. до н. е. В першу чергу тут слід згадати срібні монети, знайдені в житлі № 13 і в двох похованнях. Віднести дані монети до IV ст., на наш погляд, було б не вірно. Таке датування монет в першу чергу заперечується загальним низьким рівнем соціально-економічного розвитку території Закарпаття в IV ст. Пам'ятки куштановицької культури поки що не дають підстав вважати, що в економіці цього суспільства виробництво і розподіл продукції вимагали наявності карбованої монети. З точки зору археологічних знахідок ми зустрічаємось з такими умовами тільки в II—I ст. до н. е. і аж ніяк не раніше. Навіть в більш розвиненій в економічному відношенні Галії приплив золотої монети як військової здобичі¹¹³ відноситься до II ст. до н. е. Тільки після цього починається карбування власне кельтської монети в Середній Європі. Картографування монетних скарбів показало, що територіальне поширення так званих варварських монет мало кілька етапів. Найбільш пізній з них припадає на другу половину I ст. до н. е. і охоплює південно-західну Чехію, а потім Словаччину і територію

¹⁰⁹ J. Filip, Keltové..., стор. 62—77.

¹¹⁰ T. Lehotsky, вказ. праця, т. I, стор. 38—74.

¹¹¹ М. Ю. Брайчевський, До історії обробки заліза...; Нариси стародавньої історії УРСР, К., 1957, стор. 319; Українська Радянська Енциклопедія, К., 1962, стор. 320.

¹¹² Див. В. А. Іллінська, вказ. праця.

¹¹³ J. Filip, Keltové..., стор. 224 і далі.

сучасного Закарпаття, тобто територію раніше не заселену чи може дуже мало заселену кельтами. Саме до цього часу слід віднести знахідки монет з Галіш-Ловачки, а також всі інші однотипні скарби монет із Закарпаття (Великогараздовський скарб¹¹⁴, Ужгородський та ін.¹¹⁵).

Для епохи кінця III—II ст. характерним є кинджал з псевдоантропоморфною ручкою. Й. Кудрнячем розроблена типологічна схема подібних кинджалів для території Чехословаччини¹¹⁶. Типологічний аналіз показав, що кинджали із суцільною залізною ручкою є найпізнішими. Якщо врахувати, що III ст. до н. е. є часом появи на даній території кинджалів з бронзовими кульками на кінці ручки, то кинджали із залізною ручкою не можна датувати часом раніше II ст. до н. е.

У II—I ст. до н. е. масового поширення набули пояси ланцюжки з вибитим орнаментом, бронзові ланцюжки з червоною емаллю, ножні браслети з трисферичних півкуль, лігнітові браслети, ножиці для стрижки овець, наконечники списів з широким в основі листом, фібули складової конструкції — речі, які складають провідні комплекси на поселенні Галіш-Ловачка.

Не можна не враховувати і комплексу керамічного посуду, з якого гончарна графітована кераміка пізньокельтського типу піддається відносній хронології. Аналізуючи матеріали кельтських могильників, Б. Бенадік переконливо довів, що графітова кераміка на території Словаччини повинна датуватись II—I ст. до н. е.¹¹⁷ Беручи до уваги суміжність території, така дата цілком може бути прийнята і для графітованої кераміки з Галіш-Ловачки.

Масовий виробничий інвентар, який сам по собі не піддається хронологічному членуванню, може бути порівняний з матеріалом виробничих центрів Середньої Європи і в першу чергу Чехословаччини.

У II—I ст. до н. е. територія Середньої Європи вкривається густою сіткою укріплених городищ, поява яких була викликана змінами в економіці кельтів. Розвивається металургія, високого рівня набуває ковальська справа та інші види ремесла. Розквіт торгівлі веде до появи великих запасів різних товарів на перевалочних пунктах (Латен, Порт-Нідо). Виникають великі виробничі центри в Старому Коліні, Страдоніце, Гразані, Земпліні, Старому Градіску, Салачці, Менчіні та ін. Економіка кельтського суспільства досягає найвищого рівня.

Поселення Галіш-Ловачка не могло становити виняток в загальному розвитку суспільства. Очевидно, в II ст. до н. е. економічної могутності досягають і інші подібні центри Середньої Європи. Отже, більшість матеріалів свідчить про активне життя на поселенні десь із кінця III ст. до н. е. і до рубежу нової ери. Цей період, власне, і може бути прийнятий для датування поселення в цілому.

В рамках виділених двох з половиною століть можна визначити період найбільшого економічного піднесення, що припадає на кінець II—I ст. до н. е. Підставою для такого визначення може бути масовий виробничий інвентар, характерний для середньоевропейських опідумів. Поселення цього часу за своїм виробничим характером відносяться до числа провідних соціально-економічних центрів Середньої Європи.

Припинення життя на Галіш-Ловачці слід пояснювати загальною напруженою обстановкою рубежу старої і нової ер, зв'язаною з натиском германських племен з північного заходу і активними діями римлян на півдні.

¹¹⁴ П. С ова-Г м и т р о в, Великогараздовский клад варварских монет, *Studijné zvesti AU SAV, Nitra, 1961*, стор. 127—128.

¹¹⁵ Фонди Ужгородського музею.

¹¹⁶ J. K u d r n a ě, *Latenské meč...*, стор. 487.

¹¹⁷ B. B e n a d í k, *Grafitovana keramika...*

Археологічні матеріали поселення Галіш-Ловачка дозволяють ставити ряд важливих історичних питань. Тут ми маємо рідкісну в археологічній практиці колекцію землеробських знарядь, масовий ремісничий інвентар, що характеризує майже всі види ремесел, відомих в тогочасній Європі, і дуже своєрідний побутовий матеріал, що увібрав в себе як традиції автохтонного населення, так і деякі риси сусідніх племен. Всі ці матеріали дають можливість ставити питання про походження пам'яток типу Галіш-Ловачки, їх соціальний розвиток і етнічну приналежність, міжплеменні зв'язки і ряд інших. Наявність в Закарпатті пам'яток, синхронних Галіш-Ловачці (Іза II), але вже з іншими культурними рисами, створює добру джерелознавчу базу для вивчення історичної долі пам'яток епохи латену даної території. Згадані питання вимагають спеціального дослідження. В цій статті ми обмежимось тільки попередніми короткими висновками, що впливають з наведених матеріалів.

1. Поселення Галіш-Ловачка є одним з найбільших виробничих центрів Карпатського басейну кінця I тисячоліття до н. е. Основу господарського розвитку поселення становило орне землеробство із застосуванням рала з горизонтальним повзуном. Успішний розвиток землеробства неминуче викликав і розвиток тваринництва.

2. Значне місце в економіці поселення займала чорна металургія і металообробка чорних, кольорових і дорогоцінних металів. Природні багатства сприяли успішному розвитку деревообробки, обробки шкіри і ткацької справи.

3. Велика концентрація і висока технічна досконалість ремісничого інвентаря, а також наявність серед ремісничої продукції виробів, що не були ще у вжитку, свідчить про інтенсивні торговельні зв'язки з сусідніми племенами і про постачання ремісничої продукції в інші пункти.

4. Знахідки монет в житлах і могильнику Галіш-Ловачки, а також формочка для відливання монетних заготовок свідчать не тільки про місцеве виробництво монет, але й про високу організацію всього виробничого процесу і розподілу матеріальних благ і про неминучу в таких умовах соціальну нерівність.

5. Переважання латенських речей серед матеріалів поселення дозволяє вважати Галіш-Ловачку пам'яткою латенської культури.

6. Визначити етнічну приналежність пам'ятки важко, оскільки недостатньо ще розроблені кельтські старожитності на околицях латенської культури, а методичний рівень польових досліджень поселення низький.

Відсутність серед публікацій керамічних комплексів привела до викривлень в інтерпретації пам'ятки в спеціальній літературі. Різні автори, використовуючи опубліковані матеріали, по-своєму оцінювали пам'ятку, тому в літературі маємо протилежні точки зору на етнічну приналежність пам'ятки. Так, відкриватель і першодослідник поселення Легоцький без всяких вагань відносив пам'ятку до чисто кельтських старожитностей на підставі металевих знарядь праці і прикрас¹¹⁸. В. Парван вважав, що це поселення більше фракійського типу, ніж латенського, оскільки знаряддя праці тут є прямими аналогіями матеріалам з території Румунії і навіть піддаються сумісній типології¹¹⁹. М. Ю. Браїчевський вважає етнічну приналежність слов'янською¹²⁰. Підстави для таких суперечливих тверджень справді є. Більш того, в

¹¹⁸ T. Lehoczky, Adatok hazánk archaeológiájához...

¹¹⁹ V. Párvan, Getika.

¹²⁰ М. Ю. Браїчевський, До історії...

посуді поселення можна побачити деякі риси, характерні для так званої скіфської культури Східної Європи. Та й металеві речі скіфів знайдені на поселенні (псалії VI—IV ст.).

Переважання комплексів ліпного посуду серед кераміки дає можливість поставити питання про місце автохтонного населення серед мешканців Галиш-Ловачки. Ліпний посуд, який немає нічого спільного з кельтським посудом, є дуже важливим етнічним показником, що й дозволяє піддати сумніву механічне ототожнення латенської культури і культури кельтів на поселенні. Не можна не брати до уваги і такий консервативний елемент, як поховальний обряд (трупоспалення на місцях під курганными насипами), що простежується і на інших пам'ятках Закарпаття, синхронних з Галиш-Ловачкою, і не характерний для кельтів. Але остаточне розв'язання питання етнічної приналежності Галиш-Ловачки — справа майбутніх польових і лабораторних досліджень.

В. И БИДЗИЛЯ

ПОСЕЛЕНИЕ ГАЛИШ-ЛОВАЧКА

Резюме

В статье почти полностью публикуются материалы выдающегося памятника латенской культуры на территории СССР и одного из крупнейших производственных центров в Средней Европе — поселения Галиш-Ловачка, расположенного севернее г. Мукачево, Закарпатской области, на одноименных вершинах южной гряды Карпат. Частично материалы поселения были опубликованы в конце XIX — начале XX в. первоисследователем Галиш-Ловачки Т. Легоцким в венгерском периодическом журнале «Archaeologiai Ertésítő». Однако эта публикация не давала правильного представления о памятнике, что породило известную путаницу в трудах исследователей, обращавшихся к материалам поселения. Вот почему возникла необходимость более полной публикации материалов поселения с привлечением всей ныне существующей документации и в первую очередь дневников Т. Легоцкого.

Поселение занимает площадь около 15 га. Оно исключительно богато различными орудиями труда, связанными с добычей и обработкой черного и цветного металла, развитым земледелием, животноводством, промыслами и садоводством.

На поселении открыто 24 полуземляночных жилища глубиной до 1 м, прямоугольной формы, с длинной стороной в 4—5 м. Глиняные стены возводились на плетневом каркасе и обжигались. В центре жилищ прослежены каменные очаги диаметром до 1—1,5 м. На месте жилищ найдены различные бытовые предметы: цепи для подвешивания котлов, трубчатые замки, вилы, керамическая посуда, ювелирные изделия, зернотерки, а также большое количество орудий труда.

Большой коллекцией на поселении представлены орудия земледелия. В первую очередь следует назвать 32 наральника удлиненной листовидной формы. Удастся проследить два типа наральников: I тип представлен 10 экземплярами, ширина втулки которых совпадает с шириной рабочей части. II тип представлен 22 наральниками с широкой рабочей частью и узкой втянутой втулкой.

Из хлебоуборочных орудий известно 22 серпа с плавным дугообразным лезвием, имеющим небольшой изгиб в центральной части полотна. Рукоятка серпа имеет боковой шип, а иногда и заклепки для крепления ручки. Сюда же относятся 18 кос-горбуш, очень близких

по форме к серпам, только более массивных. Наличие более сотни ручных жерновов и зернотерок свидетельствует о большом удельном весе зерновых культур в земледелии.

С развитием земледелия развивалось и скотоводство, что засвидетельствовано в первую очередь восемью парами ножниц для стрижки овец.

подавляющая часть находок — это различные орудия ремесленного труда. Ведущее место среди них принадлежит орудиям, связанным с обработкой черных и цветных металлов, производство которых развивалось на базе местной металлургии. Последняя засвидетельствована железоплавильными горнами, большим количеством железного шлака и двух кузнечных криц.

О техническом оснащении кузниц дают представление два больших молота-ковалды (вес целого 6,25 кг), пять молотков-ручников, большие кузнечные клещи, шесть наковален различных типов, зубила, пробойник, напильник.

Ювелирное ремесло поселения представлено двумя графитовыми тиглями, шестью литейными формочками из графита, сланца и песка, служившими для отливания поясных цепей, различных узорчатых колечек и монетных заготовок. Среди ювелирных инструментов найдены также маленькие цепочки от коромысловых весов.

Деревообработка, достигшая большого развития на поселении, представлена 53 втулчатыми топорами двух типов. I тип насчитывает 29 топоров-колунов и II тип — 24 плотницких топора. Из специализированных инструментов деревообработки найдено 10 тесел, 25 долот, 13 стамесок (четыре с фигурным лезвием), сверло, пилка-ножовка.

Сравнительно немногочисленную группу находок составляют вооружение и предметы конской упряжки. На поселении найдено два длинных меча среднелатенской схемы, кинжал с железной псевдоантропоморфной ручкой, 27 наконечников копьев разных типов, два наконечника дротика и 14 железных наконечников стрел.

Конская упряжь представлена шестью кольцевыми удилами и двумя скифскими псалями VI и IV веков до н. э., которые, однако, выпадают из общего комплекса находок.

Из предметов быта следует указать на несколько групп керамики — изготовленной на гончарном круге и лепной. Гончарная керамика представлена латенскими формами. Имеются сильно профилированные сосуды с вертикальными желобчатыми линиями по корпусу. Лепная керамика очень архаического облика и представляет собой дальнейшее развитие местной куштановицкой культуры.

Среди предметов быта найдено также 12 больших ножей-секачей латенского типа, 11 малых кухонных ножей с горбатой спинкой, цепочки для подвешивания котлов, вилы, трубчатые замки, а также большое количество гвоздей, разных костылей и прочих мелких поковок.

Из погребальных памятников поселения известно два труположения в каменных ящиках, сопровождающихся 30 серебряными монетами и окисленными железными предметами, а также курганный могильник с трупосожжением.

Хронологические рамки жизни на поселении определяются временем от конца III в. до н. э. и до I в. н. э. Наиболее интенсивная жизнь приходится на II—I вв. до н. э., когда поселение достигло наивысшего экономического развития.

Материалы поселения позволяют отнести Галиш-Ловачку к одному из наибольших экономических центров Средней Европы конца старой эры. Основу хозяйственного развития поселения составляло пашенное земледелие с применением рала с горизонтальным ползуном.

Большое место в экономике поселения принадлежало различным ремеслам и в первую очередь металлургии и металлообработке, продукция которых распространялась далеко за границы поселения. Самостоятельными видами ремесла следует признать кузнечное и ювелирное, которые достигли профессионального развития. Наличие формочки для отливки монет может свидетельствовать не только о местной монетной чеканке, но и о высокоорганизованном производственном процессе и распределении материальных благ, о значительном развитии торговли и неизбежном в связи с этим социальном расслоении.

Преобладание латенских вещей среди материалов поселения позволяет отнести памятник к латенской культуре. В определении этнической принадлежности поселения следует быть осторожным, поскольку такие консервативные элементы, как лепная керамика и трупосожжения под курганами, имеют явно местные традиции предшествующего времени, не характерные для кельтов. Необходимо учитывать также, что поселение расположено на самой границе распространения латенской культуры, где она не всегда может быть отождествлена с кельтами. Окончательный ответ на вопрос этнической принадлежности поселения могут дать только дальнейшие исследования.
